

LiGet

2025-2
február

TARTALOMJEGYZÉK [XXXVIII. évfolyam 2. szám]

Horváth Ildikó TANGÓ	4
Taizs Gergő HELLÓ HELLÓ VISZLÁT	7
Csanádi Szilvia AZONOSSÁG; TAPÉTA	10
Handi Péter SZÖSZMÖTÖLÖK	14
Nacsinák Gergely András HELYBENVÁNDOR	18
Vörös István AZ EGYETEMSZIGET [15]	30
Kókai János A METAFORA SZÜLETÉSE	43
Merkószki Csilla MINDEN RENDBEN	45

Kiadja | Liget Műhely Alapítvány
1122 Budapest, Kíssvábhegyi út 4-6.
info [kukac] ligetmuhely.com

ISSN 1789-4980

Alapító szerkesztők | Levendel Júlia, Horgas Béla
Felelős szerkesztő | Horgas Judit
Tervezőszerkesztő | René Margit
Olvasószerkesztő | Bognár Anikó
Tudományos lektorok | Kiss Lajos András, Victor András

Csury Balázs DEMOKRÁCIA KRONOSZ HASÁBAN	48
Kovács Gábor 'ELÉG VOLT A VALÓSÁGBÓL: ÍGÉRETEKET AKARUNK!' [1]	62
Kovács Gábor 'ELÉG VOLT A VALÓSÁGBÓL: ÍGÉRETEKET AKARUNK!' [2]	83
Kiss Lajos András AZ INFORMÁCIÓS VILÁG- TÁRSADALOM JÖVŐJE [2]	107

Kiadja | Liget Műhely Alapítvány
1122 Budapest, Kíssvábhegyi út 4-6.
info [kukac] ligetmuhely.com

ISSN 1789-4980

Alapító szerkesztők | Levendel Júlia, Horgas Béla
Felelős szerkesztő | Horgas Judit
Tervezőszerkesztő | René Margit
Olvasószerkesztő | Bognár Anikó
Tudományos lektorok | Kiss Lajos András, Victor András

Horváth Ildikó

TANGÓ

2025-02-02 | VERS

a halál előtti rendrakásról olvasok
anyám ezt be jól csinálja
időnként kirámol takarít
nagy lendülettel szabadul és szabadít
ragyog a lakás
akár a patika

a halál előtti rendrakásról olvasok
apósom halála után
mi rámostunk napestig
egy élet halomba gyűjtött kacatait égettük
zizegett és pattogott a tűz
félő volt hogy lánggra lobban
az udvar a kerítés

a halál előtti rendrakásról olvasok
de mikor kell elkezdni
kamaszkorban mily szép és vonzó
kalandnak tűnt a halál
pihekönnyű rebbenés a légtérben
bosszú és dac és sóvárgás
tánc a kaszással
tangó
most meg oly idegen és távoli
pedig már holnap táncra kérhet
elsodorhat
akár a barátnőm férjét
ötvenévesen

a halál előtti rendrakásról olvasok
talán az étellel kezdeni
rendet rakni a kusza mindennapokban
szabadulni és szabadítani
ahogyan anyám csinálja
eldönteni végre
hogy Coca-Cola vagy Isten

a halál előtti rendrakásról olvasok
de mi legyen majd
koporsó vagy hamvasztás

legyen árnyas temető hova világítani
legyen hegy és vadvíz az élet sodrása
kirándulás és emlékezés

és vajon ki hal meg előbb
ki mond nekrológot a másik fölött
ilyeneken nevettünk utóbb
baráti társaságban

a halál előtti rendrakásról olvasok
nem akaródzik nekifognom
úgy odáznám még
régi könyvek jegyzetek
kivágott újságcikkek
gyerekrajzok fotók levelek
az esküvői ruhám
életem lego darabkái
hatvan kilónyi hús
száz népdal talán
pár elhurbolt pápaszem meg álom
néhány húsba vágó emlék
a császárok utáni heg a hasamon

a halál előtti rendrakásról olvasok
jó lenne tiszta lappal indulni odaát
nyáron hagyom hogy átmosson a folyó
télen belefekszem a frissenhullt hóba

a halál előtti rendrakásról olvasok
vajon mért halogatok

kép | vecteezy.com

Taizs Gergő

HELLÓ HELLÓ VISZLÁT

2025-02-03 | VERS

a kapucínrel kezdődött
most öt kávé naponta
feketén
tejjel

cukorral vagy anélkül
mindegy hogyan
de leginkább kevés

tejjel és
 cukorral
primus inter pares
biztosan a gyermek-
korod relikuma
az első tejeskávé
leginkább langyosan
kiflivel és
 vajjal

(múlt héten a kanalat
szándékosan a bögrében hagytad
mikor a kávédat mikróztad
vártad a szikrát
mint gyermekkorodban
a csillagszóró és a láng
násztáncának sarkantyúit
hátha segít emlékezni
de sötét maradt
a fémháló pettyezte alak
s csak vártad a szikrát
helló helló viszlát)

eltölt az idő
és elteltődsz
egyebek mellett
kifli kávé tej
súrlódási hő
egy háztartási
gép tehetetlen
 csendje
helyett
 doboz

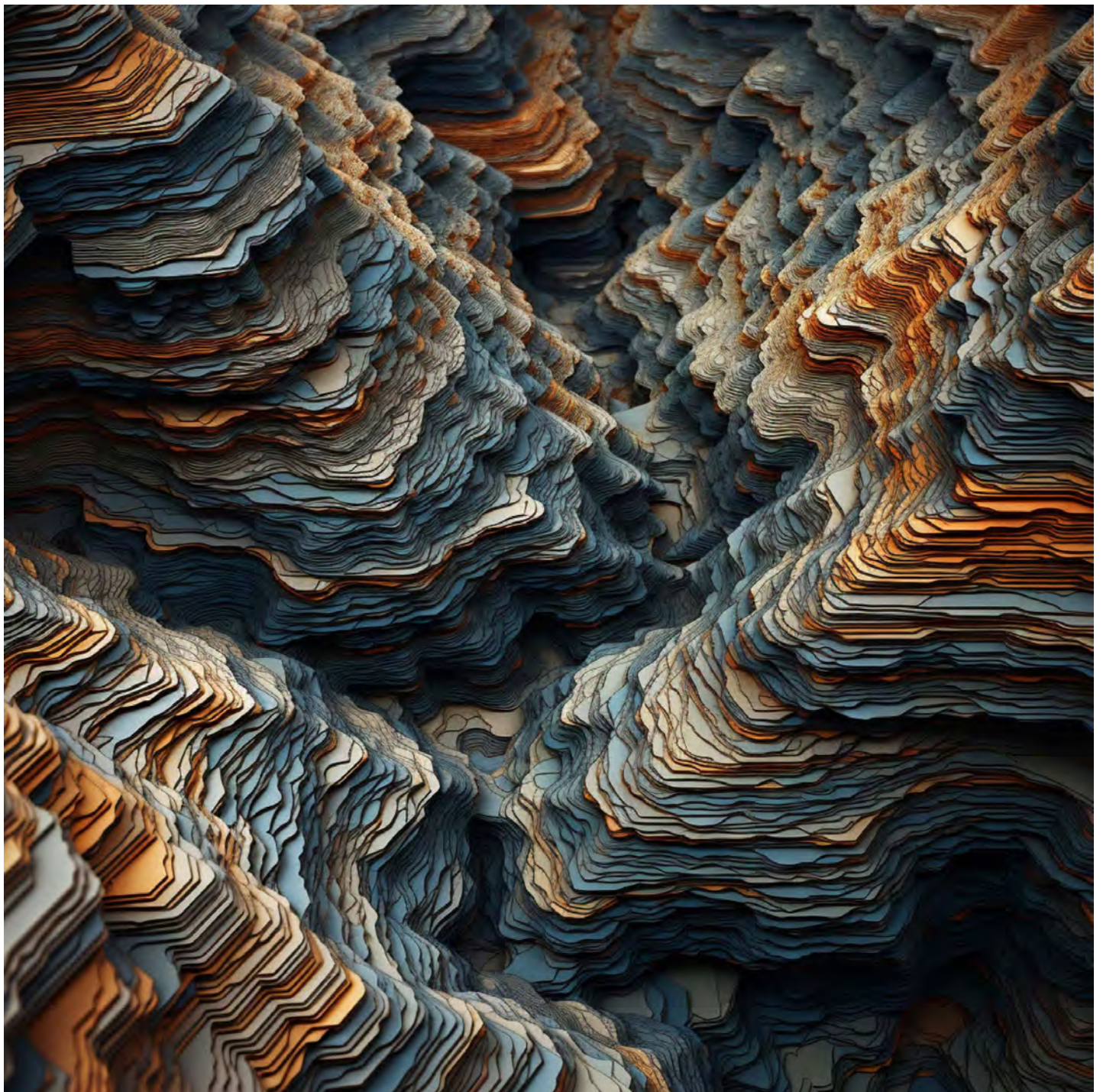
zörög
korall kalcium
magnézium citrát
eltölt az idő
helló helló viszlát

kép | vecteezy.com

Csanádi Szilvia

AZONOSSÁG

2025-02-08 | VERS

Megszabadulok egy rétegemtől,
mondjuk a lábnyomomtól,
aztán a hangulatingásaimtól,
az irigységtől,
a szorongástól,
a ragaszkodás görcsétől.
Tudnom kellene számszerűen,
hány réteget kell letennem,
hogy ne én legyek többé.
Jó lenne előtte egyel megállnom.
Talán ott egy viselhetőbb valaki lehet.
Aztán ha működik, a valaha látott
leghatalmasabb, legigézőbb
bűvésztrükkal,
majd ugyanezt mindenkin,
lassan, rétegről rétegre,
az azonos valamiig.

kép | vecteezy.com

Csanádi Szilvia

TAPÉTA

2025-02-22 | VERS

Van Goethének az a dala a pusztai rózsáról,
ha kettévágnánk, elérnénk a szivacsos
állományt, és a szállítósövetre
hajolva nem szűnő kiáltozás hallatszana,
sóoldatba vont létezők burjánzó kurjantásai.

Az egész a formaérzéssel ment tönkre,
csinos koponyagyűjteményekkel a dolgozószobák polcain,
glédában a madárfejecskék hasonlóságuk szerint.

Leeuwenhoek üvegeivel még minden
biztatóan haladt, tó a vércseppben,
monász a spermium, egyetlen szubsztanciában
tükröződő világegyetem.

A tapétamintát nem kellett volna,
vagy szerényen beérni ott is a
keresztmetszeti képpel,
szállítósövetek, membrán
kloropasztisz,
az egész falat betöltő,
harmóniákkal telt, tömény absztrakció.

kép | vecteezy.com

Handi Péter

SZÖSZMÖTÖLÖK

2025-02-13 | PRÓZA

Feljött bennem ez a szó, a semmittevést és gondolatlanságot fejezi ki, amikor a kéz nem tudja, *mit csináljon*, és az agytól várja az utasítást. Szöszmötölök, azaz várok egy autóbuszra, amelyiknek valami célja van velem, vagy az előttem lévő szerszámokkal bíbelődöm, mire is használhatók, esetleg *azoknak* van valami céljuk velem... nem tudom.

Ez a „nem tudom” az igazán zavaró, mert – híján van a magyarázatnak. Valami kering a levegőben, „az én légteremben”, a várakozás atmoszférája, üresjárat.

Zavaró? Ezen is fennakadok, mert az érzést pozitívumként is értelmezhetem; ha zavar valami, akkor természetem figyelmeztet: itt kiigazításra van szükséged. Talán a „Jövő” miatt?

Az idézőjel kapásból jött, és félénken a papírra szállt, mint kismadár a vékony faágra. „Jövő?”, amikor a kiszámítható emberi életévek vége felé járok, és a maradék idő „miként”-je, „hogyan”-ja kísérőtársa reggeli ébredéseimnek. Maga az ébredés persze már jó jel, a nap, az idő érzékelése már valaminek a táptalaja. Ha vallásos lennék, azt gondolnám, valakinek az ajándéka... De hogyan tovább?

Innen az *átmeneti* segítség: a jól begyakorolt rutin, a napkezdet praktikái, a „mindig következő lépés” szolgálai teljesítése. Az ember tesz, mozog. A Jövő: ez a nap.

visszasírnám

Persze a Jövő mindig is „ez a nap” volt. Csakhogy a test és elme *akkoriban* nem így számolt. Tervek rakódtak a tudatra (bár a „rakódtak” szó sem helyénvaló), a szervezet automataként működött, ennek a motornak táplált

valamilyen tartalmat az agy, az Idő nem igazán szerepelt még a tudatban.

Visszasírnám most „azokat az időket”? Ennél a pontnál tudatosul, hogy az élethossz egyre sűrűbb konstatálása olyasmi, mint egy hosszútávfutó atléta tréning-szüneti lihegése a kispadon. Ugyanakkor – elkerülhetetlen.

Szóval, itt van ez a nap. Üres tálca az orr előtt. A „Jövő” egykor kimerült a tálcai választékban.

Az utca viszont nem öregszik, de – változik. Mármint az utcakép. A Covid utáni időszak a járókelők maszk nélküli sztrádája. Körülnézek. Minden a *régiben*, azaz a járvány négy évvel előtti idejében. Egyvalami azonban feltűnik; a sok – hátizsák. Jó, már évtizede (vagy még régebben) az aktatáskát felváltotta a könnyű, tarisznya-szerű vászon vagy hálós szatyor, a könnyedén vállra csapható oldalzsák. Most azonban úgy tűnik, a járókelők *a hátukra veszik a világot*; hivatalnokok, üzletemberek, iskolások, *utcanép* jelentős része behódolt (vagy felismerte) a lezser öltözködés kényelmét. Mindez már a több évtizedes farmernadrág-őrület berobbanásával kezdődött, azóta

„romlik” a divat. Napjainkban annak a filmszínésznek az ízlése követendő, aki gyűrött alsótrikóra vesz zakót és foszló-fércű fakult nadrágján *dizájner-tervezte* rojtos lyuk tátong... A női divat sem marad el ettől, hiszen a két nem öltözködése szinte ugyanaz – de ez már a nemek hangsúlyozott egyenlőségének hozadéka.

A hátizsák az ún. *tisztes* családapák és háziasszonyok hátán is ott van – talán mert divat-értékén kívül fiatalít. Számomra a hátizsák kirándulásokra, és apám munkaszolgálatos behívásaira emlékeztet. Nagypám viszont – aki még Ferenc József hadseregében szolgált – két kézikoffert cipelve utazta keresztül-kasul az országot, árusítva az üveges szakma kellékeit. Egy jól megtömött hátizsák mennyivel könnyebb lett volna, gondolom most. A hátizsák-viselet egyébként úgy jöhetett *divatba*, hogy felszabadította a kezeket a táskák és bőröndök fogantyújának tartásától, és így lehetővé tette a mobiltelefonok kezelését. Napjainkban ritkán látni amolyan *céltalanul* lófráló járókelőt, akinek markában ne fészkelődne a fülhöz emelt kis készülék. Élénk

eszmecsere folyik az utcákon, miközben a másik kézben pórázon tartott kutya diktálja az iramot. Ha nincs kutya, akkor a szabad kéz tánca kíséri a társalgás indulatait. Az utca így eloroz valamit a színpadi előadások jellegéből – modern, szabadtéri balett.

nem ugrik be

Szöszmötölésem késő esti eleme a keresztrejtvényfejtés. „Ősi”, gondúzó elfoglaltság, idős korban lehet gondterhelő, mivel az emlékezet felhőjén lebeg valahol a keresett szó, s nem ugrik be, mint *akkor...* Mégis: agytorna,

emlékezetpróba, néha ismeretterjesztő. Földrajzi helyzetem e féltekén alkalmat ad, hogy anya- és idegen nyelvű rejtvényekbe bonyolódhatok. Ez dupla kínlódás, mivel a fejtési próbálkozás folyamán néha a *másik* nyelv szava penderül a tudatba. Ez gátat szab a másik nyelvből jelentkező szónak. Frusztráció, de úgymond „jólesően” foglalkoztatja az agyat. Egyébként néha felhoz az anyanyelv mélyéből mára már *elhasználta*, néhol mesterkélte kifejezéseket. Régi aranyakat, porlepte csillogásukkal.

Mint például ezt a szót: *szöszmötölök*.

kép | vecteezy.com

Nacsinák Gergely András

HELYBENVÁNDOR

2025-02-14 | ESSZÉ

*„Egyhelyben kóbor.
Testté válik a lelked.
Vízzé váló bor.” [1]*

Már az árvalányhaj-szakállú, porcelánbőrű, kócsagszontozatú kínai bölcsek leszögezték: az utazás lényege nem a helyváltoztatásban keresendő. A helyváltoztatás póré ténye még nem garantálja az utazást. Helyváltoztatásra még egy csiga is képes, csigának se kell lenni, egy nagyobbacska kődarab is megállás nélkül helyváltoztat az űrben, és akkor égitestnek nevezetik. Utazni emberi dolog.

Ugyanez fordítva is megállja a helyét. Mégpedig szó szerint: a helyben maradás önmagában nem zárja ki az utazást. Ezt szintúgy megállapították már a tárgyban illetékes gyapotszemöldökű, jadekoponyájú, bambuszujjú bölcsek. Akik közül egynémelyek a kunyhójuk küszöbét át sem lépve utazták keresztül-kasul a világot, más némelyek pedig szüntelen vándorolva maradtak egy és ugyanazon helyen, önmaguk küszöbét nem lépve át. Ezt a paradoxont hovatovább művészi szinten űzték, úgynevezett játszi könnyedséggel, ahogy a kalligráfus hagy írásjelet a rizspapíron, szinte észrevétlen mozdulattal. Csakhogy ez esetben a világ a rizspapír, ők maguk pedig a jel. Legalábbis így képzelet az ember. Hogy volt valójában, azt ugyan ki tudja. Legfeljebb ők, a teknőspáncél-homlokúak, a selyemfonál-tekintetűek, de ők vagy a földben porladnak valahol mélyen az iparvárosok betonkérgé alatt, sárkánycsontokkal elegyen, vagy fáradhatatlanul vándorolnak egy tussal rajzolt tájképben, valamelyik tartományi múzeum vagy londoni galéria falán.

a kecsegtető haszon

Az európai másképp utazik, kevésbé szofisztikáltan. A nyugati ember utazni is, más egyebek mellett, a görögöktől tanult, a görögök pedig egészen konkrétan utaztak, amellet

szenvédélyesen és mindig a kecsegtető haszon reményében: csak idővel kezdték kapizsgálni, hogy az a bizonyos haszon nem feltétlenül mérlegen vagy rőfben mérhető. De még akkor is, az utazás szoros kapcsolatban maradt a horizont mágneses vonzásával, a következő útkanyarulat mögötti ismeretlen delejező hatalmával. A „túlán”, az *epekeina* genezise, amiről egyes filozófusaik spekulálnak, talán mindössze ebben keresendő. Annak feltevésében, hogy a legfőbb jó, az igazán igaz, amiért hovatovább élni érdemes, mindig „mögött”, „tovább”, valahol „túl” lappang. És ezért képtelenség, sőt, esztelenség helyben megülni: menni kell, túl a látás határain, a gondolkodás határain, önmagam határain is túlra. Ha úgy adódik, merészen és felelőtlenül átlépve a létezés horizontját. *Navigare necesse est, vivere non est necesse*, vonták le a tömör és praktikus, ám a metafizikát immár hanyagoló következtetést mindebből a rómaiak. Amikor Pompeius ezt találta mondani, nem az ontológia, hanem az épp esedékes gabonaszállítmány járt az eszében.

De mi a helyzet, ha egy európai kényszerül rá, hogy ideig-óráig bár, de feladja az utazásnak ezt az izgága és kissé haszonleső módját? Xavier de Maistre, mint nevéből is kitűnik, nyugati volt, s ekként szenvedélyes utazó. Életrajza: térkép. A Szárd Királyság szülötte: ez a romantikus államalakulat eredetileg Szardínia szigetét jelentette, de egy időben hozzácsapták a Savoyaiak észak-itáliai, egész pontosan piemonti birtokait is, ekként lehetett átmenetileg a legkontinentálisabb olasz város, Torino, egy sziget fővárosa. Az életút végpontja pedig Szentpétervár – más éghajlat, más millió, más státusz, azonfelül másik évszázad is, a tizenkilencedik. Életének java részét katonatisztként verekedte át a fél világon, különböző uralkodók különféle hadseregeinek és céljainak szolgálatában, minden elképzelhető rangban – Perziától a Kaukázuson át Európáig, Napóleon ellen vonulva a cári hadsereg oldalán. És mint aki nem éri be a horizontális helyváltoztatás közhelyeivel, egy ízben még a Mongolfièr-testvérek hőlégballonjára is felkérérdzkedett. Bátyja, Joseph de Maistre ellenben semmilyen értelemben nem volt hajlandó mozdulni: a felvilágosodás esküdt

ellenségeként állhatatosan gyűlölte Voltaire-t és Diderot-t, legkedvesebb közalkalmazottjaként pedig a hóhért nevezte meg. A világ vérszomjas hely, mondogatta, ahol mindenki azzal van elfoglalva, hogyan irtsa ki a többit.

Öccse, Xavier világa azonban másmilyen; nem is exponálta magát efféle kérdésekben. Hanem egy becsületbeli ügyből kifolyólag – amely, mint rendesen, egy nő és két szablya képében öltött testet –, kénytelen volt negyvenkét napot rostokolni úgynevezett szobafogságra ítélve. Ekkor, időtöltésképpen írt egy útikönyvet, amely – pillanatnyilag áristomként szolgáló – szobájának változatos tájain kalauzolja el az olvasót.

*

„A hálószobám a negyvenötödik szélességi körön fekszik, legalábbis Beccaria atya meghatározása szerint, és kelet-nyugati irányban helyezkedik el; a helyiség téglalap alaprajzú, és szorosan a fal mentén haladva pontosan harminchat lépéssel lehet körbejárni. Az utazás azonban ennél hosszabb lesz, mivel minden szabály vagy előzetes terv nélkül hosszában és keresztben, sőt, átlósan is átkelek majd rajta. – Mi több, cikcakkban is, vagy – ha szükséges – bármilyen vonalban, ami a geometriában csak lehetséges. Viszolygok az olyan emberektől, akik jó előre eltervezik minden lépésüket, minden tevékenységüket...”. [2]

pontosan rögzíteni

Ennek szellemében az útirajz is épp olyan csapongó, mint amilyen céltalan föl és alá járkálni a négy fal között. Maistre műve így helyenként egészen modernnek hat: igyekszik ugyanis pontosan rögzíteni a csapongást, az ide-oda rebbenő gondolatokat, a felötlő és elúszó benyomásokat. Van olyan fejezet, ami mindössze egy kurta mondatból áll:

„Hiábavaló minden erőfeszítés; le kell mondanom az előrehaladásról és egyhelyben időznöm akaratom ellenére – kényszerű hadi helyzet!”

Vagy akár egyetlenegy talányos szóból:

„.....

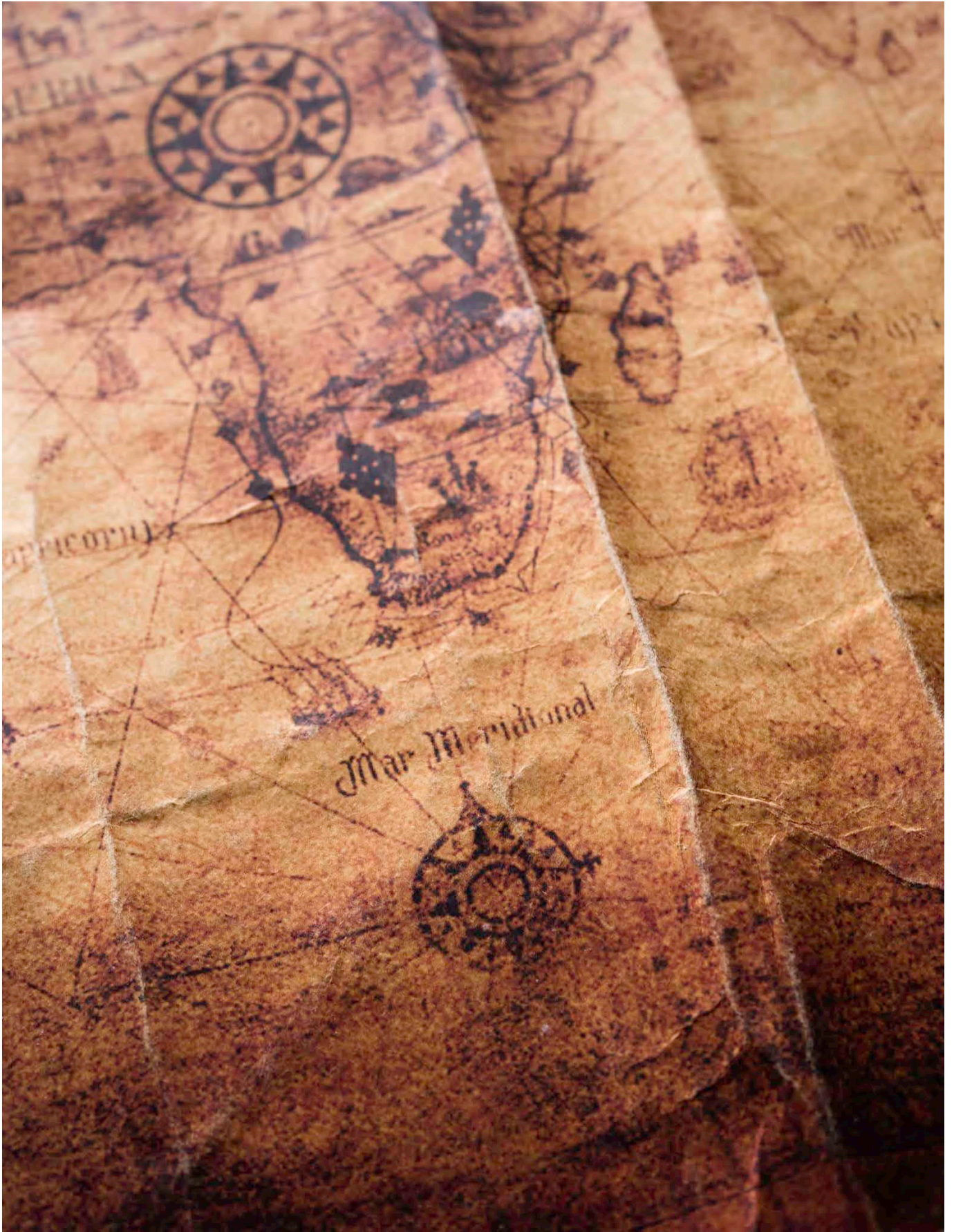
a halom

.....” [3]

A címadás megtévesztő: Maistre nem annyira a szobáját fedezi fel ez idő alatt, inkább önmagát. És ez a hallatlan vállalkozás egészen leköti, valósággal megmámorosítja. Véges számú tárgy között – ágy, szék, asztal, pár kép a falon – a lélek végtelen számú út megtételére képes. Xavier lenyűgözve konstatálja, hogy utazni éppenséggel gondolatban is lehetséges.

*

„Nem kis dicsőség új életpálya küszöbén – egy felfedezésről szóló könyvet felmutatva – olyan váratlanul tűnni fel a tudományos életben, mint égen a fénycsóvát maga után vonó üstökös. (...) Kezdhetném azzal is az ilyen utazás dicséretét, hogy nekem nem került semmibe; már pusztán ez a tény is sokat nyom a latban. Amiért is elsősorban a szerényebb anyagi helyzetű embereknek keltheti fel az érdeklődését. De mások is biztosak lehetnek e vállalkozás sikerében, ráadásul pontosan azért, mert nem kerül semmibe. Hogy kicsodák? Még kérdezik? Hát a gazdagok. Arról nem beszélve, hogy az efféle utazás a betegeknek is micsoda lehetőség! Hiszen nincs semmi félnivalójuk az időjárás viszontagságaitól, a téli fagy ugyanúgy nem gond, mint a nyári forróság. – Sőt, az óvatosabbaknak útonállóktól sem kell tartaniuk, nem akaszthatja meg útjukat se lép, se szakadék. Lefogadom, hogy az a több ezer ember, akinek eddig nem volt hozzá bátorsága, aki eddig nem engedhette meg magának, vagy akinek még nem jutott eszébe, szintén követni fogja példámat. Sőt, habozás nélkül, még a lusták is útra kelhetnek velem, annál is inkább, mivel ez az élvezetes időtöltés nem jár semmi fáradsággal, ráadásul az erszényt se kell elővenni. Kalandra fel! Jöjjön hát utánam mindenki, akit – távol minden kicsinyességtől és galádságtól – vagy szerelmi bánat zár a szobájába, vagy az, hogy csalódott a barátjában. Világ szerencsétlenjei, rokkantak, kedélybetegek – utánam!”

Íme, így beszél egy ízig-vérig európai utazó – mit utazó, felfedező! –, le sem tagadhatná, hogy a görög hajósok távoli örököse, kiknek fél szemmel akkor is a haszon jár az eszükben, amikor ügyködésüket épp mítoszi magasságokba igyekeznek felsröfolni. Ehhez nem árt, ha van kéznél aranygyapjú, egy Szép Heléna, vagy bármely hasonlóan poétikus cél, amelynek örve alatt el lehet indulni ismeretlen nyereségek távoli partjaira. Maistre nem szívbajos, rögtön e kettővel: a dicsőséggel és a nyereséggel kezdi.

„Most fejeztem be egy negyvenkét napos utat a szobám körül. A lenyűgöző megfigyeléseim és a végtelen örömök, amelyeket az út során tapasztaltam, arra készítetett, hogy megosszam utazásaimat a nyilvánossággal; és az a bizonyosság, hogy van valami hasznos ajánlatom, meggyőzött arról, hogy így tegyek. Szavakkal nem lehet leírni azt az elégedettséget, amit a szívemben érzek, amikor a végtelen számú boldogtalan lélekre gondolok, akiknek biztos ellenszert nyújtok az unalomra és csillapítót a bajaikra. Mert a szobában való utazás öröme túlmutat az ember nyugtalan irigységén: nem az anyagi körülményektől függ. Valóban, van-e valaki ennyire nyomorult, olyan nyomorult, hogy ne legyen valami tetőtérben, ahol visszavonulhat és elrejtőzhet a világ elől? Mert ez minden, ami az utazáshoz szükséges.”

lélekkel utazik

Az utazás feltételeinek minimumát keressük. Maistre tanúságtétele szerint pedig a közvélekedéssel ellentétben ez nem a kimozdulás, hanem éppen a visszahúzódás.

Maistre tényleg úgy beszél, hetykén és önérzetesen, mint aki alkalmasint vadonatúj kontinensre bukkant: ám ez a kontinens nem valahol a Baktérítő alatt foglal helyet, túl a térképek rajzolt peremén, hanem az ember fejében, a szokványos észjárás peremén túl. Szorult helyzetében Maistre kezdi kapizsgálni, hogy végeredményben az egyetlen szükséges alapfeltétel, ami lehetővé teszi, hogy az ember útra keljen, és amelynek hiányában utazni egyáltalán nem is lehetséges, nem az egészség vagy a pénz, sőt, még csak nem is a poros, saras vagy akár cseppfolyós út megléte – hanem a függetlenség. Az ember lélekkel utazik, nem bricskával.

„Van-e hízelgőbb gyönyör, mint így kiterjeszteni lényünk határait, egyszerre fönn járni az égben és lenn a földön. Mindeme magasröptű gondolatok közepette sem szűnik meg utazni: amíg lelkem magára maradva, a metafizika zezugos útjain bolyongott az előbbi fejezetben – addig én karszékemben ültem, jól elvetve magam, olyannyira, hogy a szék két első lába két hüvelyk magasságra emelkedett a földtől; s jobbra-balra hintázva és lassacskán haladva, észrevétlenül elérkeztem egészen a falig. – Így szoktam utazni, ha nincs sürgős dolgom.” [4]

Ha így áll a dolog, mi is gördíthetne akadályt az utazni vágyó, sőt: utazásra hajlamos lélek elé? Maistre előtt nem marad rejtve az egyetlen elképzelhető akadály sem, ami béklyóba verve a lelket, gátat vethet szabad kószálásainak. Nem meglepő, hogy ez a valami szintén nem külső körülmény, hanem az embertől elválaszthatatlan entitás, lényének kevésbé domesztikált része. Ezért műve rövidségének dacára nem rest újra meg újra gondolatban visszatérni ahhoz, amit ő úgy nevez: *a másik*.

„Egy öreg professzor egyszer azt mondta nekem (ennyire emlékszem), hogy Platón az anyagot a másiknak nevezte. Ez nagyon jó, mégis inkább ezt a lényegi nevet adnám annak a fenevadnak, amely egyesül a lelkünkkel. Mert ez a szubsztancia az igazi másik, és a legnyomasztóbb módon zaklat bennünket. Elég gyakran megfigyelhető, hogy az ember kettős, de ez, mondják, azért van, mert lélekből és testből áll; és ezt a testet nem tudom, mennyi félelmetes dologgal vádolják, egészen helytelenül, ebben biztos vagyok, hiszen éppúgy képtelen érezni, mint gondolkodni. Az igazi bűnös a vadállat, az az érző lény, amely teljesen elkülönül a lélektől, az a valóságos egyed, akinek külön létezése, ízlése, hajlamai és akarata van, és csak azért felsőbbrendű a többi állatnál, mert történetesen egy kicsit fejlettebb: tenyésztették és tökéletesebb szervekkel ruházták fel.” [5]

A „másik” tehát nem egyszerűen csak a test, vagy általában a matéria, mint azt elhamarkodottan feltételezték már az ókorban is – hanem az ember másik természete, az a bennünk rejlő „fenevad”, mellyel valami át nem látható okból közös testen osztozunk, de amit mégsem áll hatalmunkban megszelídíteni. Tudtán kívül, és jóval Freud előtt Maistre így adja első személyleírását az „ősvalaminek”, a tudatküszöb alatt udvariatlanul meglapuló, ám nagyon is virgonc és önálló ösztönvilágnak, amely a testtel nagy egyetértésben néhanap igencsak megkeseríti az ember életét.

Jóllehet, az idősebb Maistre fivér nem szívelte a felvilágosodás materializmussal kacérkodó elméncseit, de a „másikról” szóló tételt megfogalmazó öccse voltaképp hozzájuk húz. Habozás nélkül felelteti meg ugyanis a lelket az intellektusnak, minden egyéb belső működést a „fenevad” számlájára írva. Mindeközben a test, harmadik tényezőként, afféle magatehetetlen bábu módjára szőröstül-bőröstül kiszolgáltatott a lélek és a fenevad élethossziglan tartó vetélkedésének.

nagyjából jól nevelt vadállat

Mégis éppen ez az éles választóvonal teszi lehetővé a Maistre-féle utazást: a fölülelemelkedést a körülményeken, és az

elszakadást azoktól. Xavier fölfedezi, hogy még ha be is van zárva négy, nem túl tetszetős fal közé, szabadságában áll, hogy a szoba bármely tárgya, egy íróasztal fiókjának tartalma, egy színes nyomat a falon vagy egyáltalán bármi, kiindulópontként és a kószálás apropójául szolgáljon. Csak nem árt vigyázni, jegyzi meg szerzőnk, hogy az ember lelke egy nagyjából jól nevelt vadállatot hagyjon hátra, mert ki tudja, mit művelnek ezek ketten a testtel, amíg az utazó szelleme az ábrándok és emlékek országútjain csámborog.

Maistre tehát voltaképpen saját fejében kel útra, azt kóborolja be keresztül-kasul, és minden, ami a keze ügyébe esik, tükörré lesz, amiben saját maga belső világát láthatja viszont; a szobafogság csak ürügy, hogy minduntalan visszatérjen önmagához.

*

Mi, nyugatiak hajlamosak vagyunk pontosan úgy utazni, ahogy Xavier de Maistre tette: saját fejünkön belül maradva, még olyankor is, amikor erre semmi különösebb mentségünk nincsen, hiszen nem párbajoztunk, és a parancsnokunk sem ítelt bennünket elzárásra. De nincs is rá szükség: az ítéletet mi hoztuk meg, már jóval előbb. A jadehomlokúaknak azért lenne ehhez egy-két szavuk. Ők, ha jól sejtem, igyekeztek még önmaguk előtt is eltűnni, nemhogy a világ centrumából: láthatatlanná válni, ez volna szerintük az első lépés a halhatatlanná váláshoz. Xavier heliocentrikus világképében gondolatai bolygók, ő maga pedig a Nap; megállíthatatlanul, de kötött pályán rója a köröket önmaga körül: kóborlása végső soron csak annyira szabad, mint a rét fölött köröző ragadozó madár, amelyet földhöz pányvázva tart az éhség, a zsákmány óhajtása.

*

Úgy gondolták ők, a láthatatlan ösvényeket járók, az évszakokba költözők, hogy a bölcs ember nem hagy nyomot. Nyomot olyasvalami hagy, ami nincs összhangban a valósággal; ami elkülönбöződik tőle, és a nyom léte tanúskodik erről a különállásról. Aki az utat rója, ha mégoly óvatosan lép is, óhatatlanul megkarcolja a létezés felszínét, jeleket hagy maga után, letört ágat, megtaposott havat, árulkodó rajzolatot a porban. Nem így az, aki maga az Út. A keletiek definíciója szerint az út nem lefektetett szalag a térben, két pontot összekötő (többé-kevésbé) egyenes, hanem a *haladás*: aki pedig nem mozdul külön, annak mozgása nem is kelt feltűnést.

Az egyik megközelítésben a valóság dolgokból áll: például egy útból, amely adott, ott van, ahol van, és egy utasból, aki azon halad arra, amerre szükséges, vagy amerre akar. A másik szemléletmód szerint a valóság nem dolgok összessége, hanem folyamatoké, tehát történésekből rendeződik össze, és ekként igen változékony

természetű: röviden nem út van és utazó, hanem utazás. Amely különböző módokon történhet: összhangban a valóságot alkotó többi eseménnyel, vagy azokkal ütközve. Minél teljesebb a megfelelés, annál valóságosabb a történés. És annál kevesebb nyomot hagy. És fordítva: minél inkább disszonáns, annál feltűnőbb. És annál kevésbé valós. Az emberi cselekedetek túlnyomó része, vonják le a következtetést a tussal rajzoltak, köszönőviszonyban sincs a valósággal, tehát roppantmód feltűnő, és ugyanilyen mértékben illuzórikus. Aki csakugyan utazik, egyetértésben a mindenséggel, nem feltűnő. Aki helyben marad, és megtörnek rajta a valóság hullámai, ellenben nagyon is.

akkor van, ha látszik

A nyugati ember mást sem tesz, mint nyomot hagy, felkiáltójelekkel hinti tele a valóságot, feltűnik, ahelyett, hogy eltűnne, és erre igen büszke – nem is érzi magát jól, ha nem így tesz, az

a kényszerképzete támad, hogy nem csinált semmit. Hiszen úgy tudja, szegény, hogy a valóság dolgokból áll, ő maga is egy a számtalan dolog sorában, és legfontosabb dolga, hogy további dolgokat hozzon létre. A létezés lényege a feltűnés, valami akkor van, ha látszik, látszani és lenni egyenlő, vagyis a látvány a valóság. Ezt is a görögöktől vette át egyébként. Ezzel a mániájukkal sikeresen fertőzték meg a földgolyó többi részét is, s ennek köszönhetően az eltűnők tényleg eltűntek, mintha soha nem is lettek volna, akárcsak a néhai felhő- és tűz- és tengeri sárkányok, amelyek csontjaival keveredve pihennek, mint említettük, az autópálya-csomópontok aszfalttal rajzolt, kíméletlen kalligráfiai alatt.

1. Pető-Tóth Károly ↑
2. Ahol külön nem jelzem, ott Ádám Péter újabb fordítását használom. Xavier művének két régebbi magyar verziója is létezik: Szana Tamás fordítása (Révai, Budapest, 1884) és Várkonyi Nándoré (Danubia, Pécs, 1925), ez utóbbit jelentette meg újra a Szépművészeti Múzeum 2024-ben. ↑
3. Várkonyi Nándor fordításai. ↑
4. Várkonyi Nándor fordítása ↑
5. Várkonyi Nándor fordítása ↑

kép | vecteezy.com

Vörös István

AZ EGYETEMSZIGET 15

2025-02-16 | **VERS, VERSCIKLUS**

153 (2. változat)

A DICSÉRET FILOZÓFIÁJA

Szabad-e a nyilvánvalóan
szükséges megírására
vetemedni? Az öregedő vezető

csak a szükségszerű
tudományát tudta elfogadni.
Az öregedő vezetettek
épp azt szégyellték
megírni. A sör ismeretelmélete?
A tej filozófiája? Gondolkodik
a víz is? A bor teológiája?
A kőolaj lélektana.
Mi ebből a szükségszerű?
Az öregedő tanár
A dicséret filozófiájára készült
régóta. De hiányzott az előtanulmány:
A rágalmazás gyakorlata.

154

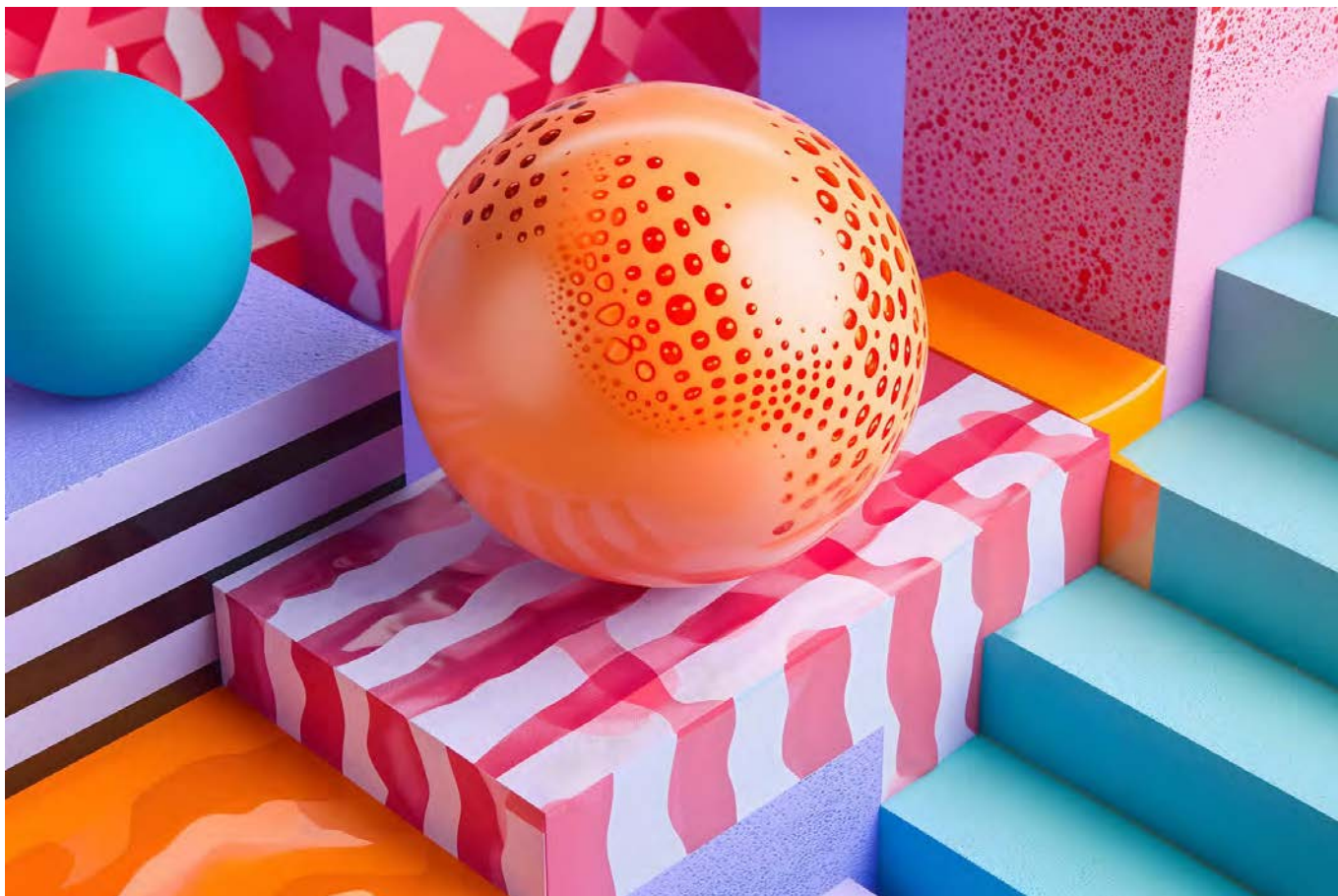
LASSÚSÁG

A lassuló tanár már
nem tudott messze menni.
Gyaloghintóra meg nem futotta,
főleg miután az egyetemi állása
elvesztette őt.

Ő nem vesztett semmit
(dehogynem!), az egyetem
viszont megszabadult tőle.
Így lett szabad
az egyetem, váratlanul,
szabad a szabadság
elvesztésére.

A lassuló tanár
az elvesztés szabadságát
találta. Apró tárgyakat
vesztett el, ám az *egészet*
akkor kapta meg.

Visszautazott kedvenc
fiatalkori városába,
de alig mozdult
ki dolgozószobájából.
Pár házat látott csak,
pár utcasarkot, amennyit
mézes borért, papirusz-
tekercsekért meg kellett
tennie. A legszebb,
oszlopokkal körülvelt
terekre be se tette a lábát.
Mégis övé volt
az egész város,
mert már nem kellett
meghódítania.

155

MÉRT KEVÉS EGY ISTEN?

A rómaiak isteneiket
a mieinkről mintázták.
Mikor összefogták erőtlenn
városállamainkat, magyarán
megszálltak, ránk hozták
a sajátjaikat. Az ismerős
csapat volt, de álnéven. Az
átnevezés miatt butábbak,
kövérebbek, önzőbbek lettek.

Mikor a lassuló tanár még
gyorsult, akkortájt sikerült
az itteni származású idegen
istenektől megszabadulni.
Mindenki tudta, az
isten-rémuralom tévedés.
Semmi sem igaz ezekből
az álhagyományokból.

Most ez az új hit,
melyért pedig harcolt,
mivel csak egy istene van,
az egyetlen igazságként
akarja rákényszeríteni
az egykor szabad városra
pillanatnyi rögtönzéseit.
A lassuló tanácstalan.
A régi rossz volt,
az új egyre rosszabb.

Választani kéne
két tagadás között.
De nincsenek választások.

156

GYORSULÓ IDŐ

Az öregedő vezető inkább
gyorsulni kezdett.
Elméleti és gyakorlati
ellenfeleit elhalmozta
kis jutalmakkal és

álcázott büntetéssel.

A büntetett büntetése

épp az volt, hogy

meggyűlölte a jutalmazottat.

A jutalmazott se volt rest,

viszontgyűlölte őt.

Egymásnak lettek ellenségei,

a gyorsuló időtől is

egymástól szabadulva

reméltek szabadulni.

A gyorsuló idő csak

nekik telt gyorsan,

birtokosai lakomákat

rendeztek benne.

Az ott használt pávatollakat

aztán íróknak adományozták.

Szárnyalt a kultúra.

157

FORDÍTOTT HŐS

Akár a birodalmi
fővárosban, akár a barbárok
között járva, fordított hősnek
érezhette magát,
ha arra került a szó,
mi történik az ő egyetemi
városukban, ahová sokáig
olyan jó volt elzarándokolni,
mert agoráján mindenről
lehetett beszélni, de nem
mindenről illet hallgatni.

Nem akarta egyértelműen
elhárítani a felelősséget
a törtétekért.
De nem is a törtétek!
A mód.

Ha ugyanezt másképp...
Ha mást ugyanígy...

Vitte magával billogként
bárhová, mint egy szökött
rabszolga, akit megpofoznak
az ura bűneiért.

158

ÖNKRITIKA

Tanárként a kínos gondolatok
nem kimondását tanította,
aztán mikor nagy néha
verset írt, mind kimondta őket.
Igaz, többnyire lekaparta az egészet
a papirosról, és újat írt rá,
még kínosabbat.

Mikor már a negyedik
vagy ötödik réteg vers
sorakozott a papiruszon,
vagy épp az egyre vékonyodó bőrön,
megpróbálta visszakeresni
az eltűnt szövegeket.

A töredékek alapján

nem tűntek rossznak.

De csak mindig az,
a már soha vissza
nem hozható.

159

GONDOLATSZENNYEZÉS

Mindaz, amit gondolnak,
még nem feltétlen gondolat.
A nemgondolatok és nem-
feltétlen-gondolatok kínosak,
Elszomorítják az agyat,
hogy akár gondolkodhatna
is, ahelyett, hogy nemgondolat

időzzön benne, vagy
vagy nem-feltétlen-gondolat
áramoljon ide-oda.

Nem a butaság fáj,
hanem az elbutulás.
Egyfajta fantomfájdalom:
sajog, ami nincs,
vagy nem lenni igyekeznek.
Ami eszünkbe jut, olyan,
mint a kagylóba kerülő
homokszem.
De a gondolatszennyezés
után sohasem
marad gyöngy.

160

ÖRÖKLÉTVESZTÉS

Aki azzal védte az öregedő,
de gyorsuló vezetőt, hogy nem
tilt és nem rabosít, annak nem
volt igaza. Az erőszak
eszközéül
a dénár szolgált, meg a követ-
kezetlenség. A dénárok föl-alá
gurultak, és ahol leestek,
cirkuszépületek nőttek ki a földből.

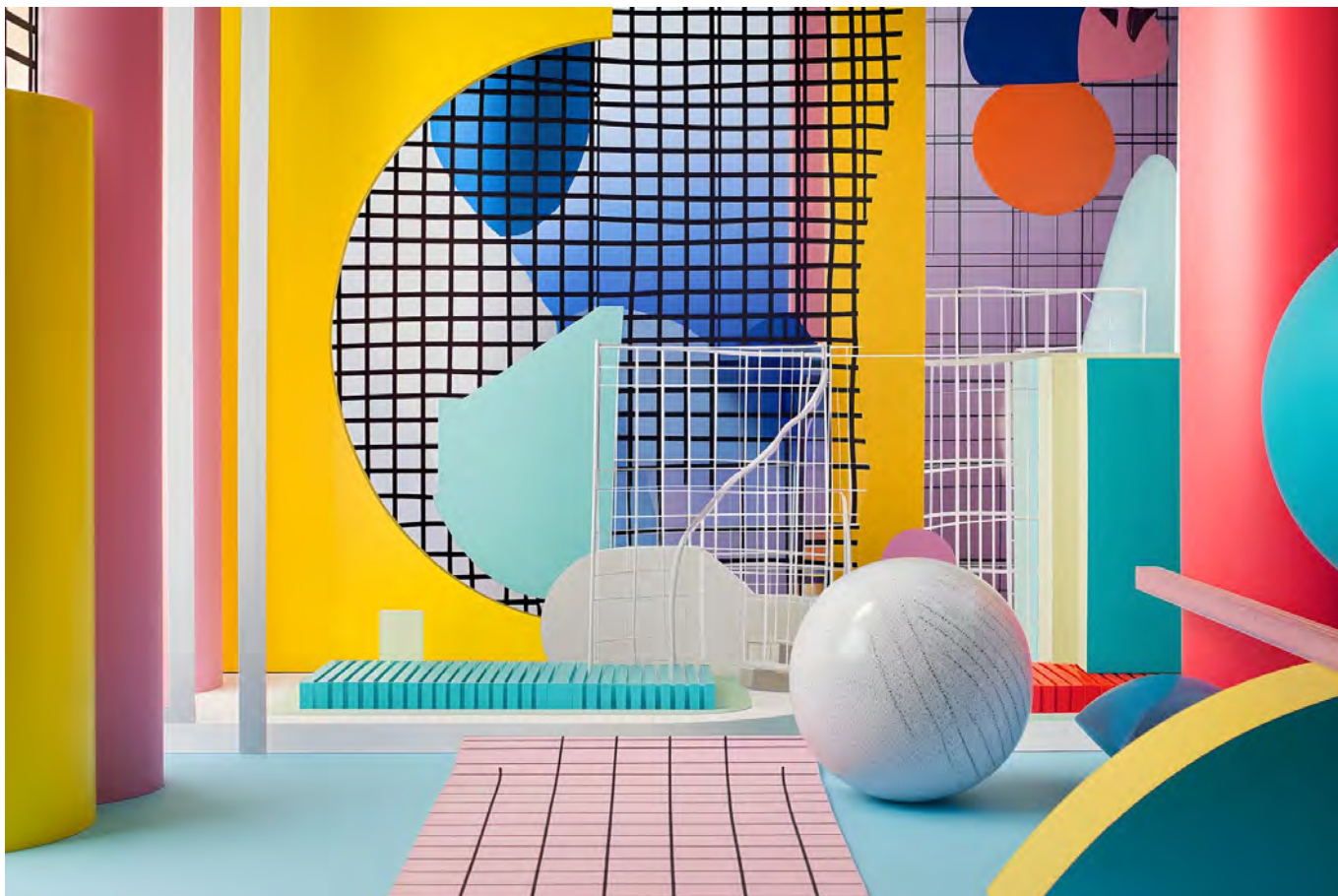
Ha sárkányfogát vetünk,
ember nő ki – de vad, vicsorgó,
hegyes fogú csendőr,

légionárius, kalóz.

Ha pénzt vetünk el, virág
alakú épületek, hatalmas
szíromlevéllel, melyen
élősködők, semmittevő
emberek ülnek, középütt
rabszolgák harcolnak,
hogyan szolgák maradhassanak.

Az öregedő egyetem épülete
sem nőtt tovább, egy helyen
beomlott a tető, kezdetét vette,
ami természetes: a szétesés,
elmúlás, öröklétvesztés.

A lassuló tanárnak egyszer csak
a munkáit se akarták közzétenni.
Mostanában nem adunk ki könyveket,
csak jóslatokat és ítéleteket,
ha már lenne papírpénz,
pénzt nyomtatnánk.

161

AZ ÚJDONSÁG TERMÉSZETÉRŐL

A rombolás előbb egy-egy
helyen szökik be,
ezért előzi meg az
öregedést a lassulás.
Aki egész életében
gyorsult, egyszer csak
zuhan. Aki folyton
öregedett, most megtorpan.
Menekül. Aki mindig
menekült, most támad.
Az idő egy darab szárított
hús, egy kulacs bor.

A régeből marad egy
kevés. Az új más ízű, más
színű, másra használható.

kép | vecteezy.com

Kókai János

A METAFORA SZÜLETÉSE

2025-02-12 | VERS

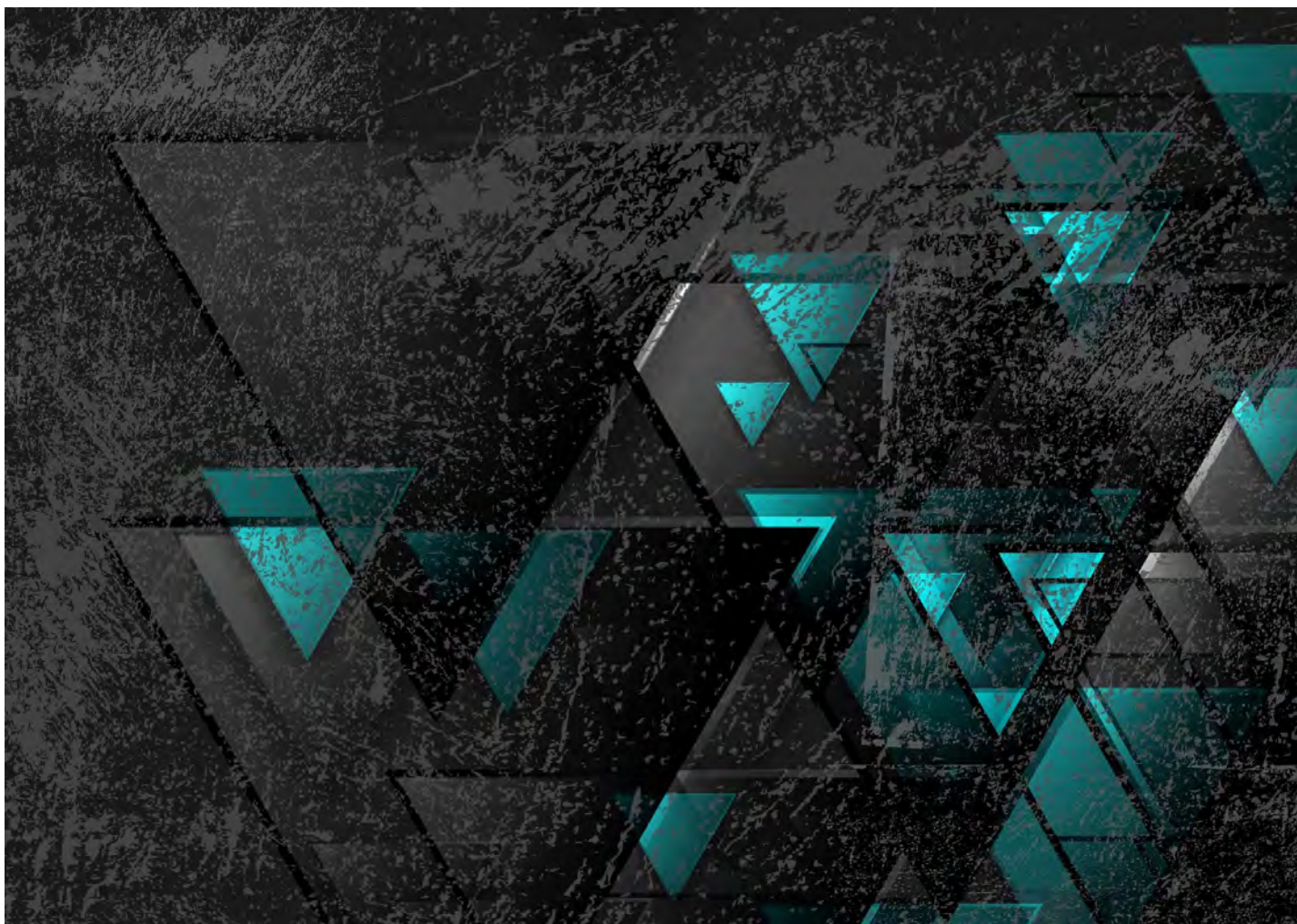
A vers végül is rágógumi,
ami a járda közepén hever.
Ha arra jársz, és figyelmetlen vagy,
belelépsz.
Észrevétlenül hazacipeled.
Ha elfelejted levenni a cipődet,
behurcolod a fürdőbe, konyhába, nappaliba.
Onnantól valami megváltozik,
kényelmetlenebbül érzed magad,
furcsa gondolatok jutnak eszedbe,
sőt, egy üres papírra
megválaszolhatatlan dilemmákat írsz,
miközben arra gondolsz,
most úgy nézel ki
az íróasztal fölé görnyedve,
mint egy kérdőjel.

kép | vecteezy.com

Merkószki Csilla

MINDEN RENDBEN

2025-02-26 | NOVELLA

Miért sír? Látom a dokin, hogy érdeklődik, nem flegma. Jóindulattal jóindulatúnak is nevezhetném. Nem akarok neki csalódást okozni. Valamit mondanom kell. Kezdhethném azzal, hogy a férjem egy hónapja a nagymellű kolléganőjéhez költözött. De ez olyan közhelyes, és nem ok arra, hogy az ember sírjon a sürgősségin. Esetleg, hogy apámnak vastagbélrákja van. De most én vagyok a páciens, és nem ő, és ő nem szokott sírni. Vagyis nem tudom, mert harminc éve elment síelni a haverjaival, majd

többet nem jött haza. Az összes apai szeretetét és gondoskodását abba az egy perces hívásba sűrítette, amikor minden év január elsején felhívott, hogy boldog új évet kívánjon. A lánya most sem vagyok, csak a sofőrje, aki szó nélkül hurcibálja kemóra és különböző vizsgálatokra. Mindezt titkolva anyám előtt, mert évtizedek óta úgy élünk, mintha szeplőtlenül fogantam volna. Hamar észrevettem az összefüggést anyám Xanax-fogyasztása és apám létezésének említése között. Mondhatnám azt is, hogy meghalt a nagymamám. Az utóbbi időben emögé bújok, ha valaki szóvá teszi, hogy mitől fogytam le ennyire. Inkább elviselem az először együttérző részvétet, amit felvált az értetlenkedő szemöldökfelhúzás, mikor kiderül, hogy nagyanyám kilencvenhat múlt. Esetleg hozzáteszik, hogy szép kor, amire üvölnének, hogy mi szép van kilencvenhat boldogtalan évben? Azt pláne nem mondom, hogy a haláláról is én tehetek, mert nem elég, hogy nem szültem neki dédunokát, aztán kapott sztrókot, hogy szégyenkezve bevallottam, elhagyott a férjem.

csődtömeg

Végül összeszedem magam, és csak annyit mondok a jóindulatú dokinak, hogy rossz passzban vagyok. Látom, nem elégedett a válasszal, ezért gyorsan hozzáteszem, hogy épp válok. Az asszisztens a sebeim fertőtlenítése közben megkérdezi, hogy gyerek van-e? Nincs. Ezzel lezártuk a témát. Már megszoktam, hogy a nincs után elakad a beszélgetés. Egy csődtömeg vagyok. Mondjuk, nyolc kilóval könnyebb csődtömeg, mint egy hónappal ezelőtt. Pedig anyám állandóan etet. Mióta az anyja meghalt, nincs kiről gondoskodnia. Hozza a kajákat rendületlenül, csak bennem nem marad meg semmi. Magyarázkodnék az asszisztensnek, hogy a három terhességem során egyszer sem jutottam el a tizenkettedik hétig, de a rám törő zokogástól meg sem tudok szólalni, és fél kézzel zsebkendő után kutatok a táskámban, mert a másik kezemet kötözi. Olyan kedvesen kér, hogy ne mozogjak, mindjárt kész, hogy még jobban folynak a könnyeim. Zavaromban fél kézzel törölgetem az orromat, szipogni nem merek.

Hogy történt a baleset, töri meg a beálló csendet a doki. Felborultam a biciklivel. Hol? Nem tudom. Hogyan? Nem tudom. Mire emlékszik? A kedves asszisztens ad pár zsepit, és megsimogatja a hátamat. Kifújom az orromat, veszek egy nagy levegőt, és egy szuszra elhadarom, hogy nem emlékszem a balesetből semmire, csak arra, hogy hívom a barátnőmet, hogy nem tudom, hogy hol vagyok, és hogy milyen nap van. Kerestem egy utcatáblát, odajött kocsival és behozott. Már jól vagyok, útközben minden emlék visszajött, csak az esés nem. Sírva elismétlem, hogy jól vagyok.

A CT negatív, azt mondja a doki, hogy igyak sok folyadékot, ma ne legyek egyedül, és ha hányingert vagy szédülést érzek, menjek vissza, ne aggódjak, minden rendben.

Jó, bólintok. Nem aggódom. Minden rendben.

kép | vecteezy.com

Csury Balázs

DEMOKRÁCIA KRONOSZ HASÁBAN

JEGYZETEK ÉS TANULSÁGOK A LIGET AKADEÉMIA 2024-ES ŐSZI SZEMESZTERÉRŐL

2025-02-15 | **ESSZÉ**

„Mit bánom a híreket én?” Mit bánom az országot, jussát a bandáknak? Mit bánom, a szórt dobogás házverés vagy gépfegyver zaja? „mit számít? én csak az őszre nézek” – mint Babits a különös hírmondót, **úgy mutatta be** Levendel Júlia 1988-ban a Ligetet, az elemzőt, az elmélkedőt, a villogó aktualitások helyett a nyugtalanító igazságok mondóját. 2024-ben, az újrainduló **Liget Akadémia** első beszélgetésén, a Barabás Villa zsúfolásig telt Rendezvénytermében úgy láttam, azóta is van tábora a jelent ismerő, de szemlélődésében a történelem alkalmiságát is elbíró Ligetnek. Az Akadémia első félévét **a magyar demokrácia vizsgálatának szenteltük**, meghívott előadóink Farkas Attila Márton, Lányi András, Tevesz László, és Kicsák Lóránt voltak. A beszélgetéseket utólag rögzítve és tanulmányba rendezve szinte kikerülhetetlen, hogy az Akadémia négy estjét a valóságnál komponáltabbnak ábrázoljam, részben meghamisítva így az alkalmak természetességét, a befejezetlenséget magában hordó párbeszéd jelleget. Az alábbiakban szerepeltetni fogok az eredeti beszélgetéseken túli szempontokat, végigviszek félbe maradt gondolatokat. Ezzel a szerkezeti zártsággal szemben ősszel valójában egyetlen vezérfonalunk a négy vendég négy témája volt: a magyar–oroszl viszony tanulságai a magyar demokráciára, az értelmiség feladatai és dilemmái, itthoni és nemzetközi demokrácia-krízis, és a magyar köztársaság jövője. Igyekeztünk mélyebbre menni a nyilvánvalónál, túl azon, hogy regisztráltuk a jogállami intézmények gyengülését és a közbeszéd torzulását, szerettük volna a tapasztalatokat a politikai elméletben és a történelmi folyamatokban is elhelyezni.

elvetélt nyugati kísérlet

Farkas Attila Márton tavaly márciusi esszéjében ^[1] vette elő az orosz kérdést. A harmadik Orbán-kormány alatt kezdődő keleti orientáció a felszínen filozófiai értékválasztást

nem jelentő érdekszövetség – nem csak azzal működöm együtt, akinek a politikájával egyetértek, az államoknak érdekei vannak, nem barátai, tanítja a reálpolitikus iskola. A keleti nyitás azonban másképp fest az egymást követő Fidesz-kormányok egyre inkább nyugat-ellenes kontextusában. A hivatalos kommunikáció olyan sokszor igazolta a moszkvai mellett az egyéb távol-, és közel-keleti üzleteket az Európai Unió és az Egyesült Államok romlottságával, hogy az utóbbi időben a morális tartalomtól

mentes érdekszövetség gondolatát háttérbe szorította a jobboldali ideológiai szövetség a liberális Nyugattal szemben. Mindez a kortárs szemlélő számára is világos. Ahogy Farkas Attila Márton írta, a keleti nyitás „jóval túlment a kereskedelmi és kulturális kapcsolatokon (...) a keleti nyitás nemcsak (sőt, nem is elsősorban) gazdasági kapcsolatokat jelent, hanem szimpátiát az ázsiai berendezkedésekkel”. A változó hangszerelést a kormányközeli értelmiség és a hivatalos jobboldali közélet-magyarozók megnyilatkozásain látja jól lemérhetőnek. Míg korábban a konzervatív közvélemény a háborús rémtettek és a szovjet elnyomás kontextusában emlékezett az oroszokra, ma uralkodó a nemzetmentő, keresztény, ösztöneiben egészséges Oroszország képe. Egy mandineres publicista augusztusban már keleten vélte felismerni Magyarország kulturális célállomását, mint írja, „még az is lehet, hogy a jövő tankönyveiben ezt az ezer esztendő csak afféle mellékszálként, a magyarság elvetélt nyugati orientációs kísérleteként fogják tanítani”.

Érdemes mindennapi működésében megvizsgálni a sokat dicsért keleti ország-modellt. A 2006-ban meggyilkolt újságíró, Anna Politkovszkaja írja a 2003-as orosz választásokról: a szaratovi régióban az ellenzéki jelöltek „miután „azonosítatlan támadók” megverték őket, inkább visszaléptek a versengéstől. Egy férfinak pedig, aki a verés után is folytatta a kampányát az Egységes Oroszország egyik prominens jelöltje ellen, kétszer is testrészeket tartalmazó nejlonszatyrot dobtak be az ablakán: előbb valakinek a fülét kapta meg, majd egy kimetszett szívet.”^[2] Mások mellett beszámol még egy arkadai választási megfigyelőről is, akit – miután a választási bizottság forródrótján megpróbált bejelentést tenni egy szervezett csalás miatt – a hajánál fogva rángattak el az urnák mellé helyezett telefontól. A fentiek fényében meglepő lehet, de Vlagyimir Putyin elnök rendszere tagadja, hogy országa diktatúra. Neki mindössze muszáj a nyugati pluralista modellt keleten az orosz valósághoz alkalmaznia.

Farkas Attila Márton

Ha egy nyíltan autoriter rezsim is demokráciának vallhatja magát, az egyértelmű demokrácia definíció hiányában számolnunk kell a demokrácia kiüresedésével. A fogalmi tisztázás egyben lehetőséget nyújt, hogy a nyugati típusú demokrácia mellett érveljünk. A köztársasági rendszer kiindulása és lényege a népuralom, a társadalmi kontroll. Spinoza a legbölcsebb és a legtermészetesebb berendezkedésnek tekinti, mert a közösségi döntés jellemzően megfontoltabb, és közelebb van az ember születése óta meglévő szabadságához. Mint írja, demokráciában az egyén „nem úgy ruházza át természeti jogát másra, hogy neki azután ne legyen beleszólása, hanem azt az egész társadalom többségére ruházza, amelynek ő is egy része.”^[3] Így az emberek, bár a szükségszerűségnek engedelmessé szuverént alkottak maguk fölé, méltóságukban egyenlőek maradtak.

fejedelmi önkény

Spinoza érvelését egy gyakorlati szemponttal egészíthetjük ki: a demokrácia a társadalom védelmi berendezése a fejedelmi önkénnyel szemben. Régi

tapasztalat, hogy a szuverén kezében szükségszerűen összpontosuló hatalom könnyen válhat fegyverré a társadalom ellen. A középkori választásos monarchiákban folyton visszaköszön az uralkodó és választói közötti konfliktus a szuverenitás aránytalan elosztása miatt: bár a nemesek választották meg, onnantól az államszervezet minden ereje és legitimitása az élete végéig uralkodó fejedelem oldalán állt. Már a késő-középkori nemesi respublikák előálltak ezért a választói szuverenitás intézményével, aminek lényege, hogy bizonyos kérdésekben csak a nemesek hozzájárulásával lehetett dönteni, így az erre a célra életre hívott nemesi országgyűlés a király megválasztása után is biztosította a választók befolyását.

Ez a rendszer korai formáiban kevésbé volt sikeres: Franciaországban elsorvadt, Magyarországon idővel a partvonalra sodródott, Lengyelországban megbénította és katasztrófába sodorta az ellenőrizni kívánt államot. Egyedül Angliában tudott kiterjesztéssel továbbfejlődni, ahol az angol nagypolgárság beköltözött a szuverenitásba a Lordok Háza mellé, melyet idővel a Képviselőház fontosságban túl is nőtt. A dietális szuverenitás nem bizonyult sikeresnek a szuverén ellenőrzésében, de a népszuverenitás igen: 1649-ben az abszolutista ambíciókat dédelgető, elvileg halálig választott I. Károlyt a parlament lefejeztette, életét és fejedelmi mandátumát egy csapással lezárva. A népszuverenitás alkotóelemei tehát a közösség joga az adott hatalom visszavételére és annak ellenőrzésére, gátak közé szorítására.

A szelídülő korban előbbinek eszköze a választás, utóbbinak a jogállami intézményrendszer. ^[4]

A magyar demokrácia modern válsága, a fenti számon kérő és visszahívó mechanizmusok, vagyis a kormányzati ellensúlyok rendszerének válsága. Ma Magyarországon senki sem hiheti, hogy a kormányfő által vezetett végrehajtó hatalomnak reális intézményi korlátai lennének, akár a kinevezések, akár a döntéshozatal területén. Fleck Zoltán szavaival, eltűnt a különbség a főhatalom birtokosának akarata és a jogi norma kötelezése között. ^[5] Ennek a diszfunkciónak tünetei az Alkotmánybíróság hatáskörének 2010-es csökkentése, az eljárási elveket kikerülő, a négyévenkénti választást leszámítva társadalmi konzultáció nélkül

működtetett törvényhozás, a közigazgatás centralizálása. A demokrácia válsága a jogállam válsága, visszacsúszás a folyamatos társadalmi kontrollból a korai királyságokból ismert korlátlan mandátumrendszerhez: a népszuverenitás kimerül a vezető személyének négyévenkénti újra megerősítésében. Magyarország természetesen nem közép-afrikai banánköztársaság, fél lábbal a törzsi királyságban, hanem egy republikánus és függetlenségi kísérleteiben majdnem mindig sikertelen európai állam, amely válságai során hozzászokott, hogy túl sokra értékeli az erős vezetőt, és túl kevésre saját polgárai belátását.

Lányi András

A válsághoz a kormányzó jobboldal fokozódó politikai ruszofiliája járul, melyben egy kisiklott történelmű illiberális demokrácia találkozik egy kisiklott történelmű posztmodern autokráciával. A magyar állam elbizonytalanodott nyugati karakterében, és a jellegzetesen keleti sértett öngyűlölet jeleit mutatja, utóbbi olyanok munkásságában is megjelenik, mint Pjotr Jakovlevics Csaadajev. Csaadajev tagadja, hogy az orosz nemzet az emberiség szerves része, mint írja, az orosz történelem kezdetben „vad barbárság, azután közönséges babona, majd kegyetlen és megalázó idegen uralom, amelynek szellemét később örökölte a nemzeti hatalom – ez ifjúságunk szomorú története.”^[6] Ivan Iljinnel és Alekszandr Duginnal együtt leválasztja Oroszországot az európai civilizációról, attól értékben jelentősen eltérőnek

állítja be. Az orosz ruszofil gondolkodók eurázsiai küldetésstana a putyini autokrata rendszer legfontosabb ideológiai alapja. A neurotikus, erőszakkal önellentmondásokra kényszerített Csaadajev, és az egyszerűen fasiszta Iljin és Dugin írásaiban az a közös, hogy mind nemzeti krízisekre születtek válaszul. Csaadajev a felvilágosult orosz értelmiség önostorozó identitásválságát fogalmazta meg, miután II. Sándor tisztjeként Párizsban szembesült hazájának nyomorával, Iljinre a cárizmus bukása, Duginra a recesszióval terhelt Jelcin éra volt hatással. Soraikban hisztérikusan tombol a keleti elmaradottság feletti düh és a megbántott felsőbbrendűség tudat reflexe: a Farkas Attila Márton több írásában feltárt progresszivismus és nacionalizmus ellentéte, mely eltérésekkel, de hasonló önpusztító öngyarmatosítással fejlődött ki Magyarországon is. ^[7]

A demokratikus ideált a magyar eszmetörténet valóságával összevetve joggal merül fel az értelmiség felelőssége. A demokratikus társadalom bizalmatlansága az értelmiség felé kikerülhetetlennek tűnik, a csoportattitűdöket vizsgálva mégis érdemes megfigyelni, hogy ez az intellektus-ellenesség azokban a társadalmakban is megnyilvánul, amelyek jellemzően nem ilyen motiváltak a politikai elitekkel szemben. Pedig Lányi András ^[8] szerint az értelmiség közéleti szerepe nemcsak állandó, hanem kívánatos is. Olyan mély filozófiai megalapozottságú konstrukciók esetében, mint a modern állam, törvénytörően szerepet kell kapjanak az elméleti képzettségű szereplők. A humán értelmiség ráadásul elegendő történelmi ismerettel rendelkezik, hogy analógiákat állítson fel, így modellek végtelen forrása legyen a kormányzáshoz. Ezek a materiális körülmények találkoznak a szellemi élet maga táplálta küldetésstudatával is.

értelmiségellenesség

Az értelmiség küldetése a harmadik köztársaságban zátonyra futott. A rendszerváltást az értelmiség felkészületlenül, saját lehetőségeit illető szorongással kezdte és vezérelte, oldalán a traumatikus vereségek hatására közönyt tettető társadalommal. Az elvileg közös rendszerváltás minden hibája utóbb az értelmiségre szállt, amely semmivel sem volt jobban tisztában a nemzetközi folyamatokkal, mint az addig elzárt ország. Az agilisebb és erkölcstelenebb hivatásos politikusok feltűnésével azonnal fel is adták

véleményük szakmai (rendi, osztályszintű) képviselőjét, hogy személyes ellentétek mentén pártok holdudvarához csatlakozzanak. Az értelmiség megszűnt egységes hang lenni, ami a szamizdat-mozgalomban volt, aprópénzre váltották, elvesztegették hatalmukat, idővel pedig hitelességüket is, amikor védelmükbe vették pártjaik vállalhatatlan tetteit. Talán eredetileg sem voltak biztosak államalakító szerepükben, mégis ezzel követték el az írástudók valódi árulását, mert a társadalmat arra tanították, hogy a bűnöket nem kell számonkérni, nincs is, aki számonkérjen. ^[9] Ironikus, hogy ezek a holdudvar-értelmiségek lettek később az elsők, akik értelmiségi túlhatalomról beszéltek. Szelényi Iván és Konrád György ezt az osztályuralomra törő szellemi arisztokráciában, Csurka István a kozmopolita zsidó intelligenciában vélte kimutatni. Lányi szavaival Magyarországon az értelmiségellenesség tisztán értelmiségi találmány. Ezt felhasználva törölte el végül a késő Kádár-korban szerzett sovány pozícióit a profi politika. A pártosodással önmagát felőrlő osztály, amelyet természetes adottságai a demokrácia feletti strázsálásra jelöltek ki, ma nem kívánatos civilnek számít a parlamenti páston, ahogy ezt **Ligeti Miklós és Láncki Tamás vitája** is mutatta.

A Lányi András által leírt pártos attitűd egyik okát talán a passzív társadalom rémületében találhatjuk meg. Lányi elemzését továbbgondolva, a demokrata szellemű értelmiség egyes tagjainak nyilatkozataiban ma is felismerhető a megcsömörlés az apolitikus politikai közösségtől. Maga Bibó is a jobbágynépek történetfilozófiájáról beszél, amikor a politikától se jót, se rosszat nem váró népi mentalitást írja le. A menekülés a direkt kormányzati hatalom reményét megcsillantó pártokhoz csak a rendszerváltó értelmiség egyes tagjainak elrémülése volt a szavazóktól, nem a felelős szellemi osztály magatartása. A felelős értelmiségi épp a pártpolitikus ellentéte: ideológiai zártság helyett a vitában hisz, hízélgés helyett elgondolkodtat. Mindezzel együtt ma is nagy a kísértés a kormánykritikus értelmiség számára, hogy választásokon induljon, vagy legalább pártokhoz csatlakozzon, hiszen a soft power jellegű polgári érdekérvényesítésnek Magyarországon nem létezik sikeres hagyománya. Itt senki sem szuverén, csak a kormány és legfeljebb az árnyékkormány. Szerepének fenti félreértése mellett kimutatható az értelmiség gazdasági süllyedése is: míg a kapitalizmus régebbi, jóléti modelljében és a

konzolidált pártállamban az értelmiségnek biztos megélhetése volt, a 70-es évektől elharapódzó neoliberalizmus alatt a szó hagyományos értelmében piacképtelen értelmiség csak mint tanácsadó, menedzser vagy médiaceleb érvényesülhet. ^[10]

Tevesz László

A válság egyik oka eszerint, hogy partvonalra szorultak a nyilvánosságot és az intézményi szuverenitást működtető szellemi osztály képviselői. De honnan támad a válság? Magyarország és az Európai Unió vitáinak visszatérő kérdése, demokrácia-e Magyarország. Az Unió a jogállami elvek sérelme, a hatalommegosztás és az ellentartó mechanizmusok megrendülése miatt joguralom helyett önkényuralomnak tekinti az Orbán-rendszert, míg a magyar kormány rendszeresen a szabad választásokon elért kétharmados felhatalmazásra hivatkozik. Beszélhetünk válságról, ha minden a kormányzottak egyetértésével történt? Persze, a felek szándékosan elbeszélnek egymás mellett, mintha a jogállamiság és a népakarat egymást kiváltó fogalmak lennének. Ennek a narratívának kulcsszövege a miniszterelnök nagy felzúdulást keltő 2014-es tusnádfürdői beszéde. Ebben Orbán programként jelöli meg

a szakítást a liberális módszerekkel, az ellépést a liberális állameszmétől, a beszéd közepén pedig megjelenik a számunkra legfontosabb gondolat is: az intézményeken nyugvó jogállami demokrácia nem a demokrácia egyetlen, csupán a demokrácia liberális formája, és ami nem liberális, még lehet demokratikus.

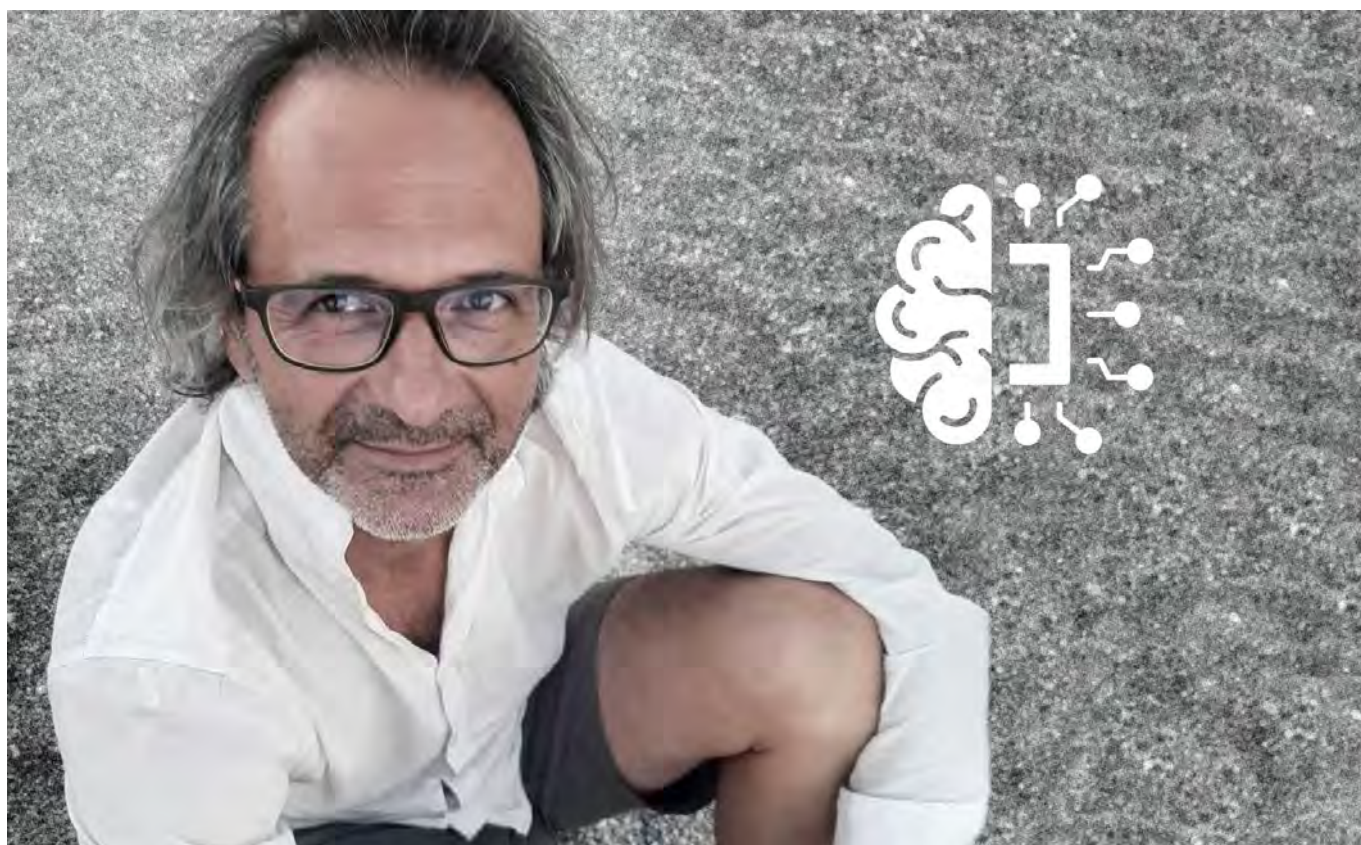
a középosztály kudarca

Tevesz László ^[11] világított rá, hogy az intézménydemokrácia nemzetközileg is megfigyelhető talajvesztésének okai a neoliberalis ezredforduló idején keresendőek.

Ekkoriban az intézményes liberalizmus piacpárti szerepbe tolódott, szövetséget kötött a gazdasági elittel. A jogállam fogalmával összeforrt liberálisok nem emelték fel szavukat a legalább olyan fontos jóléti állam kimúlásáért, ezért amikor a biztonsági háló nélkül a mélységbe ugró társadalmat összetörte a beköszöntő válság, a közharag a liberális establishment ellen fordult. Az indulatból tőkét kovácsoló magyar és nemzetközi populisták persze ugyanúgy oligarchiát építenek, a szavazói forradalom által megrázott országok egy szimbolikus forradalom minden agresszivitását és felfordulását elszenvedték anélkül, hogy a sorsuk felett bármilyen ágenciát szereztek volna. Az anekdotikus hivatkozás a helyi viszonyokra és a módosított szabályokat kívánó sajátos magyar észjárásra csak ismét az adaptált demokrácia képmutató orosz mintája. A populista előretörés valójában mindenhol a polgárság eszmetörténeti vereségét jelenti. Alistair Henessy nyomán Kovács Gábor írja a latin-amerikai államokról, hogy ezek demagóg diktatúrák iránti kiszolgáltatottságát a középosztály történelmi kudarca okozza. A polgárság képtelen történelmi küldetését betölteni, a polgári forradalmakból származó értékeit társadalmilag dominánssá tenni. ^[12] 2010-től Magyarországon a társadalom gyakorlatilag maga bontotta le a jogállamot.

A 2010 előtti korszak technokrata demokráciakrízise és az azt követő populista demokráciakrízis mind nemzetközi folyamatokba illeszkedtek, nálunk mindössze az utóbbi gyorsabban következett be, siettetten Magyarország félbemaradt történelmi evolúciója. Míg a nyugat-európai országokban eltérésekkel, de az államfejlődés mindenhol eljutott a törzsi királyságokból a rendi, majd abszolút monarchiába, és végül a polgári demokráciába, Magyarországon az állam polgári karakterét rendre elnyomták, helyette előbb a saját kimúlását több száz évvel késleltető rendi

szisztéma, majd a bolsevik típusú pártállam rendezkedett be. A polgári karakter az önálló, államhatalommal szembeni szuverenitását független megélhetéséből merítő társadalmi rétegek döntő politikai súlyát jelenti. Az önállóság gazdasági dimenzióját a nagybirtok, a latifundium, és a tervgazdaság, politikai dimenzióját pedig a cenzúra és a rendőri terror nyomta el a modern magyar történelem majdnem minden évtizedében. A harmadik magyar köztársaság nehezen tagadható érdemeket szerzett a polgári társadalom gazdasági dimenziójának, a szabadpiacnak pótlásában, bár azt a vad neoliberalizmussal születése pillanatában le is forrázta. Ha figyelmünket a politikai polgárállam felé fordítjuk, a pluralista köztársaság életképtelenségének bizonyítékait találjuk. A jól működő polgári demokráciák legfontosabb mechanizmusainak – a hatalommegosztás, a végrehajtó hatalom ellenőrzése, a politikusok számonkérhetősége – egyike sem működik ma kielégítően, és a társadalom többsége felől erre igényt sem mutatkozik. Kicsák Lóránt ^[13] szerint a demokráciakedv hiánya a polgári evolúció egy fontos elemének, az önrendelkezés-élménynek az elmaradásával magyarázható, amely még a harmadik köztársaság megalapításából is ugyanúgy hiányzott, mint a magyar történelem összes korábbi hatalomváltásából.

Bibó István alaptétele, hogy elnyomott közösségeket jellemző uralkodói öntudat és a jobbágyi alázat alaphelyzetének elosztatására a békés megegyezés alkalmatlan. ^[14]

Úr és szolga nem egyezhetnek meg abban, hogy ők a továbbiakban egyenlő emberi méltóságot tulajdonítanak maguknak és a másoknak, mert az addigi szolgák felszabadulása csak az urak ellenében mehet végbe. „Annak az átalakulásnak a során, melynek folyamán alázatos jobbágyokból a maguk méltóságának és egyenlőségének zavartalan tudatában lévő szabad emberek lesznek, az aranykoronának világosan, félreérthetetlenül és elkerülhetetlenül le kell esnie a fejekről, és pedig úgy, hogy a nép, az istenadta nép megérezze ebben az eseményben a maga erejét.” Ez azt jelenti, hogy a társadalom általi rendszerváltoztatás nélkül a demokrácia nem működik, mert a társadalom tagjait a saját sorsuk feletti kontroll élménye emeli valójában alattvalóból állampolgárrá.

forradalmak

A nyugati államokban ez forradalmak útján ment végbe, míg Magyarországon nem volt sikeres forradalom. A különféle hódítók és rezsimek elmúlása külső körülményekből fakadt, azokat legfeljebb a krónikási emlékezet, de a társadalmi tudat sohasem regisztrálta, innen az „egyik úr, mint a másik” mentalitás. Az ilyen közösségeknek nincs igénye a rossz vezetők visszahívására. Kicsák mindennél fontosabbnak tartja a demokrácia tanulófolyamatában a közösségi részvétel első élményeit. A nyugati történelemben sem jellemző, hogy az első ilyen epizód azonnal egészséges demokráciához vezetett, de az általa teremtett önrendelkezési precedens lehetővé tette olyan politikai klímák kialakulását, ahol a társadalom hibáiból is képes volt építkezni. Az ilyen kísérletek Magyarországon esélyt sem kaptak, a politikai osztály megtartotta magán-monopóliumának a közügyeket.

A magyar demokrácia jelen krízisének lezárása csak részben a populizmus meghaladásának függvénye. A populizmus gyökerét jelentő jogállam és népakarat közti konfliktus csak a két tényező találkozásával oldható fel: a népnek magáénak kell éreznie, és magától kell akarnia a politikai liberalizmust, vagyis a demokrácia

győzelmének kulcsa a populista krízis alatti önrendelkezés-deficit betöltése. Ennek híján Magyarország csak demagóg autokráciák és abszolútizmusok számára lesz elérhető, amelyek végveszélybe sodorhatják az ország nyugati kultúráját és az eddig kiharcolt kevés demokratikus alapjogot is. Elcsépelet fordulat, de az eddigi történelem a populistáknak is a többi politikai rezsimhez hasonló elkerülhetetlen bukást jósol. A polgárság feladata nem a várakozás a populista kísérlet összeomlására, hanem a felkészülés, ez pedig az értelmiség szerepének újrafelfedezését teszi szükségessé. Az Akadémia négy eseményén felsorolt körülményeket elemezve most egy új demokrácia-program, a feudalista berögződéseket váltó alternatíva égető igényét találjuk. Az értelmiségnek egy ilyen program kidolgozását kell segítenie, nem árnyékkormányként, hanem szuverén gondolkodóként, ügyelve, hogy a program ezúttal ne technokráciába vezessen, ami csak új válságot ingerelne. A közügyek megjavítása elválaszthatatlan a társadalom mentális állapotának meggyógyításától, ezért a tavaszi szemeszter február 27-én a közösségi lélek dilemmái felé fordul majd. Ősszel a magyar köztársaság helyzetét és jövőjét vizsgáló Akadémia voluntarista szellemi rendszerváltást körvonalazott. Megjegyzendő, ez a modell a történelemben rendszerint kudarcot vall a természetes történeti tendenciákkal szemben. Mostanra azonban nem sok jót várhatunk a tendenciáktól. Szabadon engedve csak elmélyíthetik és beteljesíthetik Magyarország válságát. A javítás, a köztársaság sikeres reformja csak az elmúlt évszázadok folyamataival szembemelve képzelhető el. Bolonddá kell tennünk a történelmet, és ki kell lopnunk a magyar demokráciát Kronosz hasából.

Liget Akadémia | 2024

1. Farkas Attila Márton: „Visszatérés anyácskához – vagy mégsem” Liget, 2024. ↑
2. Poltkovszkaja, Anna: *Orosz napló* (Budapest: Aetheneum 2018). 14–15. ↑
3. Spinoza, Benedictus De: *Teológiai-politikai tanulmány* (Budapest: Osiris 2002). 234–286. ↑
4. Nem megkerülhető a liberalizmus és a nyugati demokráciafogalom összefonódása. Kisebbségvédelem, pluralizmus, joguralom – ez Locke, Montesquieu, Voltaire, Eötvös, Széchenyi és Deák politikai liberalizmusa. ↑
5. Fleck Zoltán: „Az uralkodó jogász kultúra sivársága” *Mozgó Világ*, 2021/ 47. évf. 11. sz. 3–12. ↑
6. Csaadajev, Pjotr Jakovlevics: *Filozófiai levelek egy hölgyhöz* (Budapest: Magyar Helikon 1981) ↑

7. Farkas Attila Márton: „**Miért nincs magyar nacionalizmus?**” Liget 2005. ↑
8. Lányi András: „**El volt tévesztve egész életünk**” Liget 2024. ↑
9. Ezzel kapcsolatban lásd: Körösényi András előadását: A magyar demokrácia problémái 1990–2010 ↑
10. Budai Mátyás: „Refeudalizáció, rendszerváltás, értelmiségi lét és elidegenedés”. *Mérce* 2019. ↑
11. Tevesz László: „**Köztársaság a magasban**”. *Liget* 2024. ↑
12. Kovács Gábor: „**Mi is hát a populizmus?**” Liget 2009. ↑
13. Kicsák Lóránt: „**Hogy húsz év múlva ne ez a...**” Liget 2024. ↑
14. Bibó István: „A demokrácia értelmezése és a forradalom szükségessége körüli zavar” in: Bibó István: *Válogatott tanulmányok* ↑

felső kép | Horn Fanni

Kovács Gábor

'ELÉG VOLT A VALÓSÁGBÓL: ÍGÉRETEKET AKARUNK!' – 1. RÉSZ

2025-02-09 | ESSZÉ

„A káosz is rend, csak mások rendje” /Kertész Imre/

A cím egy grafiti szövege, egy limai házfalon. A perui néplélekből fakadó *bon mot* a modern, apolitikus politika lényegét ragadja meg. Korunk emberének valóság-érzékeléséről és léthelyzetéről árul el valami nagyon lényegeset. Írásom

apropója Szilágyi Ákos **Jobboldal, hol vagy?** című 1994-es esszéjének, illetve Lányi András **Merre van jobbra? Melyik bal a jobb?** írásának újra közlése. A megírásuk óta eltelt több, mint harminc év távlatából nem kétséges, hogy közben új korszakba lépett a világ, s benne Magyarország is. Mi látszott ebből akkor, a rendszerváltást követő években? Szilágyi Ákos – mint akkoriban oly sokan a baloldali értelmiség soraiban – a modern magyar jobboldal megszületésének szükségességéről ír. Írásának felütése hosszú idézet Márai 1943-44-es naplójából a két háború közötti jobboldal és az ún. keresztény kurzus felelősségéről, s arra figyelmeztet, hogy a ma kihívására nem lehet válasz az akkori jobboldal életre keltése: ebből nem lesz politikai váltógazdálkodáson alapuló modern demokrácia. Ennek igazsága ma sem vitatható. Ezzel szemben Lányi András válaszában központi gondolata, hogy az akkori magyar politikai szituáció nem írható le a jobboldal–baloldal koordináta-rendszerében. Utólag ez ugyancsak időt álló megállapítás. Erre hivatkozik **Kiss Lajos András nagyívű okfejtésében**, amelyben impozáns eszmetörténeti anyagra támaszkodva bizonyítja, hogy a bal/jobbs felosztás kezdettől problematikus, manapság pedig kiváltképpen az.

kontextusfüggő

Nem új meglátás, hogy a modern politikai ideológiák és a gyakorlati politika, illetve az ezeknek a nevében fellépő pártok többnyire csak fenntartásokkal feleltethetők meg egymásnak. A viktoriánus korszak politikusának, Nagy-Britannia későbbi konzervatív miniszterelnökének, Disraelinek a választási győzelem utáni pragmatiko-cinikus kijelentése: – fürdőzés közben megleptük a liberálisokat és elvettük a parton hagyott ruháikat – arra mutat, hogy egy politikai pártnak a modern politika természetéből fakadóan pragmatikusnak kell lennie. Egy liberális párt nem használhatja cselekvési kézikönyvként a liberális politikai gondolkodók szövegeit, de ugyanez igaz a konzervatívokra és a 19. század végén megjelenő szocialista vagy kommunista pártokra. A bal/jobbs besorolás sok esetben kontextusfüggő – írja Kiss Lajos András. Ez a distinkció mint orientációs pont a két világháború közötti totalitarizmusokkal vált igazán problematikusává. Jóllehet gyakorta beszélnek a bolsevik gyökerű sztálinizmus kapcsán baloldali totalitarizmusról, a fasizmusok meg a

nácizmus kapcsán jobboldali totalitarizmusról, alighanem Hannah Arendtnek volt igaza: itt valami új jelent meg a modern politikában, ami nemigen helyezhető el a hagyományos kormányzati formák között.

A pártok gyakorta szögre akasztják azokat a bizonyos bihari pontokat – ahogyan a 48-as függetlenségi álláspontját feladó Tisza Kálmánra mondták –, vagyis feladják az általuk vallott politikai ideológia kisebb-nagyobb részét és az arra épülő pártprogramot; koalíciókat kötnek, mert enélkül nem tudnának politikai hatalomhoz jutni, vagyis kormányt alakítani. Ezen nem is lehet csodálkozni, mert a pártok versengése a hatalomért folytatott versengés. Max Weber és az őt követő Joseph Schumpeter a modern képviseleti demokráciát értéksemleges megközelítésen alapuló minimalista definícióval jellemzi: a demokrácia így a modern tömegtársadalmak választások által működtetett kompetitív jellegű elitkiválasztási mechanizmusa. ^[1]

A politika mindig nagyobb kontextusba ágyazódik, a gazdasági, társadalmi, kulturális valóságba, amelyek kijelölik mozgásterét és maguk is formálják. Kölcsönviszonyról van tehát szó. A modern politikát demokratikus politikaként szokták jellemezni. Ám ha megkérdezzük, mi is a demokrácia, rögvest kiderül: ezt sem könnyű egyértelműen definiálni, hogy eldönthető legyen, hol kezdődik és hol végződik. [2] Köztudott, hogy a görög terminus jelentése: népuralom. Ám ez csak újabb kérdéseket szül: mik a feltételei és módozatai ennek a népuralomnak, és főképpen: mi a nép? A manapság hol korunk nagy veszélyeként, hol a jelenkor válságából kivezető útként szerepeltetett populizmus deklarált célkitűzése a népuralom, vagyis éppenséggel a demokrácia. [3]

a nép mint cégér

A modern, magát demokratikusnak nevezett hatalomgyakorlás legitimitását a népszuverenitásból vezeti le. [4] A politikai hatalom a népben gyökerezik, végső forrása a nép: a nép szava Isten szava! De vajon tényleg olyan megkérdőjelezhetetlen végső fundamentum ez? Gerbert d'Aurillac püspök – a későbbi II. Szilveszter pápa, aki koronát küldött Szent István királynak – teológiai traktátusának egyik megjegyzésében elég szkeptikus ez ügyben. Mert mi történt Jézus megfeszítése előtt? A nép azt kiáltotta: 'feszítsétek meg!' Vajon ez is Isten szava volt? Ha a gondolatot kibontjuk a teológiai burokból, kiderül, hogy nagyon is aktuális. Manapság a nép Isten szavát a választások során mondja ki, voksai révén; így válik ez a kormányzást megalapozó, tágabb értelemben véve a politika világát megteremtő igévé. Ám a modern világban általában a diktatórikus rezsimek is a népakaratra és a – többnyire így vagy úgy manipulált és meghamisított – választási eredményekre hivatkoznak. Az ún. létező szocializmusnak is szüksége volt rituális jellegű választásokra – az NDK-ban vagy Lengyelországban formálisan többpártrendszer volt – és manapság a teokratikus rendszerek, lásd Irán – sem tudnak meglenni a választás intézménye nélkül. Úgy fest, a népre mint cégérre, vagy még inkább mint fügefalevélre minden politikai berendezkedésnek égető szüksége van.

A modernitás kezdetén nem volt ez így. Az Észak-Amerikai Egyesült Államok – amit, Nagy-Britannia mellett, joggal emlegetnek a legrégebben működő demokratikus intézményrendszert kiépítő országgént – alapítói atyái a 18. század végén, az

anyaországtól elszakadás éveiben a leendő új ország kívánatos politikai formájának leírása során következetesen tartózkodtak a demokrácia használatától és helyette a *respublika*, vagyis a köztársaság fogalmával írták le az általuk kívánatosnak tartott politikai formát. [5] Az alapító atyák ugyanis az antik politikaelméletből indultak ki: a demokrácia a rossz, elfajult kormányzati formák egyikének számított – hasonlóan a türanniszhoz vagy az oligarchiához.

A respublika, a köztársaság a mindenkire vonatkozó közös ügyeket jelenti. Ám történetileg a politikai közösséget konstituáló 'mindenki' korántsem vonatkozott a társadalom egészére. A választójog nagyon sokáig korlátozott volt: nemi hovatartozáshoz, vagyoni és műveltségi cenzushoz kötötték. E mögött az a megfontolás állt, hogy racionális ítéletet a köz dolgaiban az a személy hozhat, aki rendelkezik az ehhez szükséges autonómia anyagi és szellemi előfeltételeivel: vagyona révén nincs kiszolgáltatva másoknak, illetve iskolázottságának köszönhetően nincsen kiszolgáltatva a kívülről jövő manipulációnak és a saját reflektálatlan, irracionális érzelmeinek sem, a kritikátlan rajongásnak és a kritikátlan gyűlöletnek.

A reszpublika fogalma feltételezi, hogy vannak közös és nem közös dolgok. A politika világába a közös dolgok tartoznak – mondja az antik hagyományokra támaszkodó politikai elmélet. Magánszféra és közszféra kettéválasztását, Benjamin Constant klasszikus, 19. századi esszéjében, *A régiek és modernek szabadságának összevetésében* a modern szabadság megkülönböztető jegyének látja, hogy – szemben az antik, premodern görög demokráciával – a modern ember életének tartalmas és gazdag privát szférája van. Az antik polisz kis létszámú közösségében az egyes polgár valóban átérezhette a kormányzás gyakorlásának örömeit – belekóstolhatott a hatalom ízébe. Ez a nagy területű és főleg nagy népességű modern államokban nem lehetséges az egyes ember számára, aki azonban – így Costant – bőséges kárpótlást kap a privát létezés örömei révén, amelyet a modern kereskedelmi civilizáció biztosít. Ezek – ő ezt a szót még nem használja – a fogyasztás örömei, az a lehetőség, hogy tetszése szerint élvezze a javakat, és – nála ez még a fogyasztással egyenrangú örömforrás – a társas életet. Az ehhez szükséges egyéni autonómiát a képviseleti demokrácia intézményei garantálják. A modern ember a privát létezés adta többletörömök miatt többet vesz a zsarnoksággal, mint az antik poliszpolgár, akinek nem volt magánélete. [6]

egyensúlyi helyzet

Benjamin Constant a 19. századi liberális álláspont klasszikus kifejtését adja: a politikai hatalom létezésének célja és értelme a privát szféra autonómiájának védelme. Ugyanakkor jól látja, hogy a modern politikai létállapotnak miféle negatív következményei lehetnek: „A modern szabadságot az a veszély fenyegeti, hogy elmerülve egyéni függetlenségünk élvezetébe, egyéni érdekeink érvényesítésének hajszolásába, túlon túl könnyen lemondunk a politikai hatalomban való részvétel jogáról.” [7] Constant a magánszféra és a nyilvános szféra közötti egyensúlyi helyzetben látja a garanciáját annak, hogy a modernek szabadságára épülő politikai rendszer működőképes maradjon.

Carl Schmitt szerint – akit joggal szoktak kritizálni a náci rendszerben betöltött szerepe miatt, de aki kétségkívül a 20. század egyik legnagyobb politikai gondolkodója [8] – van egy alapvető ellentmondás: a modern tömegdemokrácia és a

modern liberalizmus képviseleti rendszere – amit a liberalizmus adekvát politikai megtestesülésének szokás tekinteni – lényegi ellentétben áll egymással. A liberalizmus az egyének individuális különbségéből indul ki, míg a modern tömegdemokrácia a nemzet tagjainak homogenitásából. A populizmus népfogalmának ugyancsak a homogenitás a központi motívuma. A mából visszatekintve – lásd a kortárs médiapolitika ún. 'egy bites' politikai szlogenjeit, melyek Orwell *Állati gazdaságának* politikai plakátjaira felírt 'négy láb jó két láb rossz' típusú lózungok gondolati mélységét tekintik követendőnek – nagyon lényeges, amit Schmitt az érvelő nyilvános vita eltűnéséről ír. A weimari demokrácia politikai berendezkedését kritizálva, egy lényegi, a mai helyzetet is alapvetően meghatározó problémára mutat rá:

„A parlamentarizmus helyzete ma azért olyan kritikus, mert a modern tömegdemokrácia fejlődése üres formalitássá tette az érvelő nyilvános vitát. (...) Ma a pártok (...) már nem vitatkozó véleményekként, hanem szociális vagy gazdasági hatalmi csoportokként lépnek fel egymással szemben, racionálisan kiszámítják kétoldalú érdekeiket és hatalmi lehetőségeiket. (...) A tömegeket egy olyan propagandaapparátus segítségével nyerik meg, melynek hatékonysága legkézenfekvőbb érdekekre és szenvedélyekre való hivatkozáson alapul. Az érv tulajdonképpen értelemben, amely a valódi vita szempontjából karakterisztikus, eltűnik. Az érv helyére a pártok tárgyalásaiban érdekek és hatalmi esélyek céltudatos kiszámítása lép; a tömegek kezelésében pedig a plakátszerűen tovakodó szuggesztió.”

[9]

Carl Schmitt kritikájának mozgatórugója a meggyőződés, hogy a modern liberális demokrácia – a maga benső ellentmondásából adódóan – felszámolja a politikai teret. A demokrácia másik ádáz korabeli kritikusa, Oswald Spengler – Carl Schmitt előtt – a gyakorta *post-truth*, azaz igazság utáni korszakként emlegetett korunkra vonatkozó kritikákat megelőlegező bírálatot fogalmaz meg a maga szokásosan gunyoros modorában. Elemzését ő is a racionális gondolkodásnak a nyilvánosság szférájából való eltűnésére futtatja ki, amit a plutokrata elitek manipulációjának tud be. ^[10]

Aligha kétséges, hogy sem Carl Schmitt, sem Oswald Spengler nem volt a demokrácia nagy barátja. Ellenben Hannah Arendt gondolkodásának középpontjában kétségkívül a szabadság állt. Ám ő a liberalizmus kemény kritikusa – politikai ideálja a participatív demokrácia, aminek megvalósíthatósága a tömegtársadalmak korában persze több mint kétséges. A republikánus eszmekör felől közelített, és arra mutatott rá, hogy a modernitás dinamikája elkerülhetetlenül a privát szféra és a nyilvánosság szférája közötti egyensúly felbomlásához vezet. Arendt szerint a modernitás történetének fősodrát a termelés és a fogyasztás egyre bővülő köre adja. A tartós dolgok világa – az ember igazi otthonra csak ebben lelhet – folyamatosan tűnik el abban a folyamatban, amelynek során minden megsemmisül, az automata mosógéptől a társadalmi intézményekig és a kultúráig a fogyasztás folyamatosan bővülő spiráljában. Az

elgondolás mögött Arendt nagyon sajátos – a fősodorba tartozó modernitáselméletektől igencsak eltérő – modernitásértelmezése áll. ^[11] A modern világ fölemelkedését többnyire az egyre bonyolultabb, szofisztikáltabb, életünket mindinkább átszövő technológiai apparátusok megjelenésével szokás összekötni. Ám – érvel Arendt – ez nem olyan tartós világ, amely az ember otthona lehet; a technológia által előállított mesterséges tárgyak nem igazán hosszú élettartamúak; alighogy megszoknánk a régi típusokat, máris jönnek az újak. A 21. század harmadik évtizedéből visszatekintve azt kell mondanunk, hogy Arendtnek nagyon is igaza volt; a gépkocsiktól, a laptopokig és a mobiltelefonokig a betervezett elavulás gyakorlata mind rövidebb termék-életciklusokkal számol. Arendt itt – félévszázaddal a lengyel szociológus előtt – olyasmire hívja föl a figyelmet, amit az ezredfordulón Zygmunt Bauman majd híres könyvében, a *Folyékony modernitás*ban fejt ki. ^[12] A lengyel szociológus az intézmények világának feloldódását rajzolja meg a globalizált digitális világ savfürdőjében. Arendt korában persze még nincsen szó digitalizációról, de a világ cseppfolyóssá válása már érzékelhető.

képes-e profitot termelni

A kapitalista modernitás lényegi eleme – a privát élet, az otthon gyarmatosítása mellett, amire már a nyolcvanas években felfigyelt a korabeli szociológia és filozófia – a

nyilvánosság, a közszféra és a politikai intézmények megszállása. Amikor Colin Crouch, angol politikatudós 2004-es könyvében a posztdemokrácia korának eljövételéről ír, más terminológiával ugyan, de ugyanarra gondol, mint Arendt: a politika felszámolásáról. ^[13] A politika a kereslet és kínálat törvényei által működtetett szférává válik. A demokrácia intézményei nem tűnnek el, továbbra is funkcionálnak; ám az államtól azt várják el, hogy tőkés vállalkozásként működjék. A vállalat korunk paradigmaticus intézményi modellje, minden más intézmény helyes működésének sine qua nonja, az oktatástól az egészségügyig az az elsődleges szempont, hogy képes-e profitot termelni. A politikai szférát a piac sajátos változatának tekintik, amelynek működését a kereslet és kínálat törvényei határozzák meg, a politikai ideológiákat és az ezekre épülő programokat a politikai marketing és a társadalom-menedzsment váltja fel. A politikai fogyasztóknak ugyanúgy a

rendelkezésre álló kínálatból kell választaniuk, mint a piac más egyéb szektoraiban. A működő politikai szféra ugyan pluralisztikus marad, ám oligarchikussá válik; az egyik oldalon vannak a politikai árucikkek eladói, akik áruikat a politikai marketing mind körmönfontabb eszközeivel próbálják piacképesé tenni, a másik oldalon meg ezek passzív fogyasztói. [14]

A választás a piaci adásvétel megfelelője; a politikai javak előállítói megpróbálják termékeiket eladni a fogyasztóknak. Ehhez föl kell kelteni a vásárlási vágyat. A politikai reklám – a választási kampány-szakemberek által jól-rosszul összerakott politikai reklámok összessége – célja a vásárlási vágy fölkeltése a fogyasztókban. Nemigen különbözik a reklám egyéb fajtáitól. A potenciális fogyasztó megnyerése a politikai bizniszben éppen úgy nem a racionális meggyőzés eszközeivel, hanem a rábeszélés kifinomult tömegpszichológiai technikáinak a segítségével történik, mint az üzlet más ágaiban. Korunk politikusa – hasonlóan *Az ügynök halálának* Willy Lomanjához – álmokkal házal. Érvelés helyett vágyfelkeltés, valóság helyett álmok. A politikai árura vevőképes keresletet kell teremteni. A hipermodern technológia nélkülözhetetlen

lesz: a közösségi platformok logaritmusai már ugyanúgy képesek személyre szabott politikai termékeket ajánlani a fogyasztóknak, mint más fogyasztási javak esetében.

[15]

az intimitás kultusza

Hosszú, soktényezős folyamat vezetett el idáig; ebből a következőkben két – egymással összefüggő – elemet szeretnék kiemelni. Az egyik a nyilvánosság szerkezetváltozása – a Habermas

által leírt modern polgári nyilvánosság átalakulása –, a másik az egységes politikai közösség tribalizálódása, egymást gyűlölő, egymással – közös szótár hiányában – szót érteni nem tudó politikai törzsek konglomerátumává lényegülése. Az Arendt-tanítvány Richard Sennett arra hívja föl a figyelmet, hogy a 18. században, a modern metropoliszok kávéházaiban és színházaiban megjelenő – a modern demokrácia működéséhez nélkülözhetetlen – nyilvános tér a 19. századtól lépésről lépésre veszíti el karakterét; a folyamat a következő században vesz nagy lendületet, hogy aztán korunkban teljesebben ki. Helyét az intimitás kultusza veszi át. Egyre kevésbé fontos, hogy miféle programja, közéleti mondandója van egy politikai pártnak; a középpontba a politikus *személyisége* kerül. Autentikus személyiség-e vagy sem? Sennett nagyon szemléletesen írja le ezt a folyamatot, s hogy ennek milyen következményei vannak a politikai szférára és a politikai közösségre. A minapi amerikai választások eredménye felől nézve nagyon is helytállónak tűnik diagnózisa, amely a történelmi folyamat riasztó végeredményére figyelmeztet:

„(...) az *intimitás* egyfajta ideológiája jön létre: mindenfajta társadalmi viszony annál valóságosabb, hihetőbb és hitelesebb, minél közelebb kerül minden egyes személy lelki törekvéseihez. Ez az ideológia a politikai kategóriákat lélektani kategóriákká alakítja át. (...) A mai karizmatikus vezető lerombol minden távolságot a saját érzelmi és indulatai, valamint közönsége érzelmi és indulatai között (...), követőit megfosztja attól a lehetőségtől, hogy őt a tettei alapján ítéljék meg. (...) a modern *Gemeinschaft* az az állapot, amelyben az érzés „nagyobb”, mint a cselekvés. Az egyetlen cselekvés, amire a közösség rászánja magát, a háza körül: érzelmi rendtartás, a közösség

megtisztítása mindazoktól, akik nem igazán tartoznak hozzá, mert nem úgy érznek, mint a többiek. A közösség kifelé nem bővíthet, nem fogadhat be onnan senkit, és nem fogadhat el semmit, mert akkor tisztátalanná válna.” [16]

Korunk egyik jelszava az átláthatóság, mely mint követelmény a felvilágosodás öröksége. A tudatlanság sötétjébe belevilágít a dolgokat láthatóvá tévő értelem reflektorfénye. A Bentham-féle *Panoptikon*, mint olyan kör alakú börtön, amelynek őrzője a középpontból tisztán és világosan láthatja, mit is csinálnak a rabok cellájukban, miközben ő maga láthatatlan számukra, a világosság századának szülötte. Foucault hatalomelméletében a *panoptikusság* központi szimbólum, amely a fegyelmezés társadalmának működésmódjaira utal. [17] Vajon mi a politikai következménye annak, ha az intimitás kultusza és a panoptikusság-elv frigyre lép? A házasság elhálásának hitvesi ágya a közösségi platformok virtuális tere. Ennek örülnünk kell, hiszen ha az átláthatóság követelményét a hatalomgyakorló politikusokra vonatkoztatjuk, ez az állampolgári kontroll eladdig ismeretlen eszközét adja a választók kezébe. De vajon tényleg ez történik?

„Az *átláthatóság*, amit manapság követelnek a politikusoktól, minden csak nem politikai követelmény. Nem a *politikai* döntési folyamatok átláthatóságát követelik, az egyetlen fogyasztót sem érdekeli. Az átláthatóság imperatívusza mindenekelőtt a politikusok leleplezését, lebuktatását vagy a megbotránkozást szolgálja. Nem az elkötelezett polgár követelménye, hanem a passzív nézőé. A részvétel reklamáció és panasz formáját ölti. Az átláthatóság társadalma, amelyet nézők és fogyasztók népesítenek be, egy *nézői demokráciát* alapoz meg.” [18]

A második világháborút követő évtizedek olyan ígéretesek voltak: a 19. század utolsó éveiben kezdődő emancipációs trend – nők, munkások szavazati joga, szakszervezetek térnyerése – a két világháború szörnyűségei sokja után folytatódni látszott az 1950-es évek végétől. A náciizmus vereséget szenvedett, a vörös totalitarizmus Sztálin halála után szelődött – ezért váltak népszerűvé a konvergenciaelméletek, amelyek a létező szocializmus és a jóléti államot működtető kapitalizmus együvé fejlődésében reménykedtek. Növekvő jólét, emberi jogok, demokrácia: az 1990-es évek elejéig tartó időszak uralkodó eszméi. A létező szocializmus csődje, a szovjet birodalom szétesése ezek győzelmét ígérték. Nem így történt!

a megtisztított beszéd

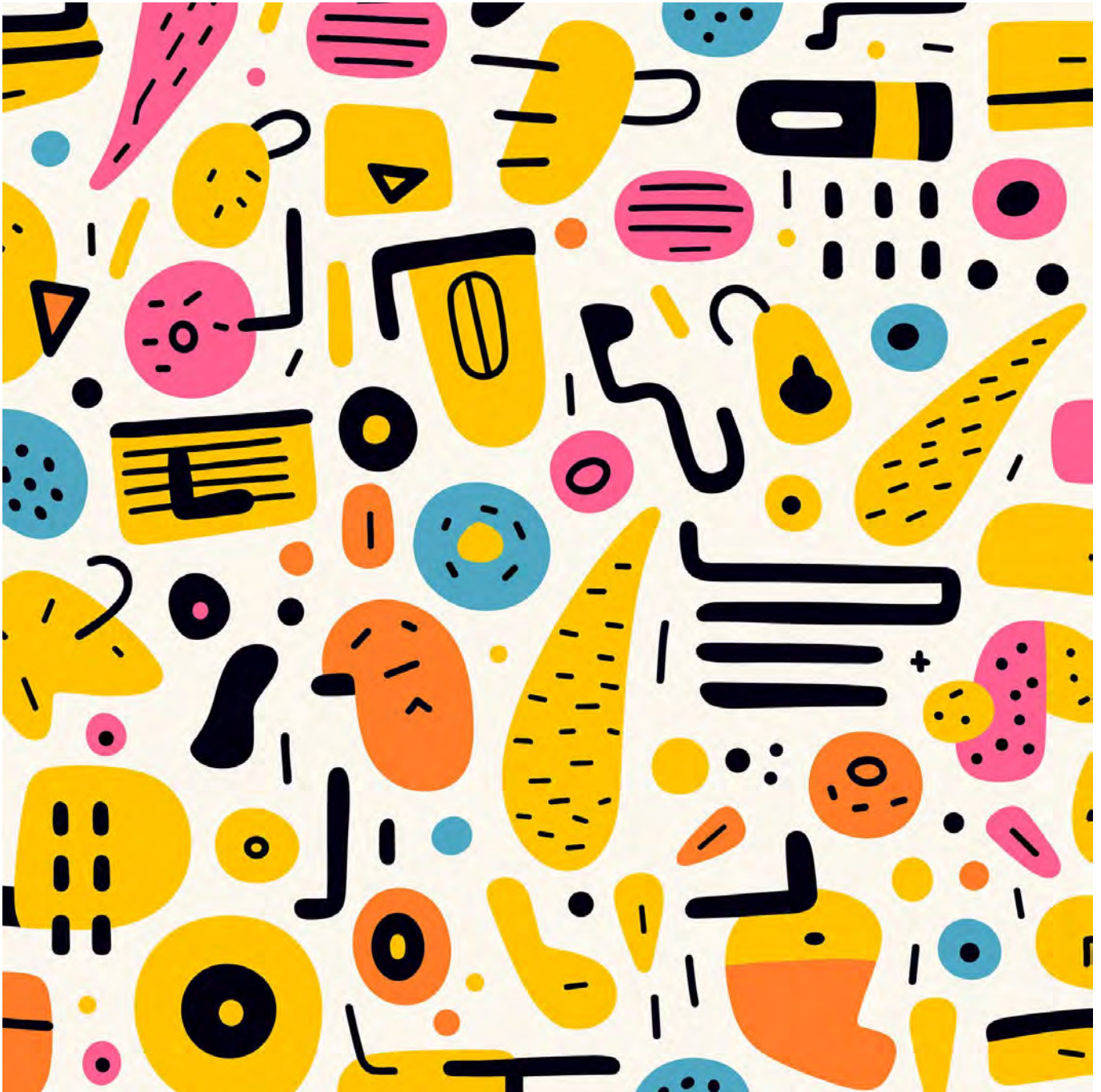
Ha manapság visszatekintünk a mögöttünk hagyott 150 évre, az a benyomásunk támad, hogy az 1960–1990 közötti évtizedek egyfajta zárványt képeznek a történelemben; afféle

zárójelet, amely napjainkban záródik be véglegesen. Bizonyos értelemben visszatérünk az 1880-as évek féktelen szociáldarwinizmusához és – a geopolitikai világrend radikális megváltozásának következményeként – a közeli jövőbeli robbanás veszélyét magában hordozó nagyhatalmi tömbök korába. Az analógiát persze nem szabad túlfeszíteni; nem azonosság, hanem hasonlóság. Mert hiszen manapság a szociáldarwinizmus a politikai korrektség, a megtisztított beszéd fügefalevelével fedi el magát – ám ugyanúgy nyertesek és vesztesek szembenállásában és az utóbbiak eltűnésében véli megtalálni az emberi létezés alaptörvényét, mint elődje. A hatalmi szembenállás is különbözik a 19. század végétől. Az USA, a régi hegemon, és Kína az új kihívó világpolitikai értelemben ádáz ellenlábasok, ugyanakkor gazdaságilag, a 19.

századi ellenfelek viszonyától eltérően, elképesztő összefonódás is van közöttük – köszönhetően a globalizációnak. De ez egyáltalán nem garantálja, hogy végül nem háborúba torkollik majd a rivalizálás. Persze a történelemben soha nincs garancia semmire; most kiváltképpen nincsen.

Aligha tagadható, hogy – hasonlóan a 19. század végi szituációhoz – ismét csak egy civilizációs krízis kellős közepén élünk. Ennek riasztó politikai vetülete a nyilvánosság szférájának eltűnése, a nyilvános tér hibridizációja és fragmentizációja. Ám a nyilvánosság tere nélkül nincsen politikai demokrácia, nincsenek jól működő demokratikus intézmények. A válság nem a semmiből jött – sohasem ez történik. Az 1960-as években induló gazdasági, társadalmi, politikai trendek a 70-es évek végén, a 80-as évek elején előbb lelassultak, megálltak, majd a visszájukra fordultak. A jóléti állam – melynek bürokráciáját sokan bírálták, nem is teljesen ok nélkül, de amelyre manapság, ugyancsak nem ok nélkül, nosztalgiával tekintünk vissza – képes volt adók formájában a kapitalizmus profitjának egy részét szétosztani. Ha megnézzük a korszakra vonatkozó statisztikákat, azok – a mai helyzetet mutatókkal szöges ellentétben – azt mutatják, hogy a jövedelmi egyenlőtlenségek jelentősen csökkentek. Emelkedő életszínvonal, növekvő fogyasztás jellemezte a jóléti kapitalizmus korszakát Amerikában és Nyugat-Európában is. Tetszik–nem tetszik – a demokratikus zöld gondolkodásnak ez nem feltétlenül jó hír – történetileg a demokráciának mint politikai formának a sikeressége mindig a növekvő fogyasztásban manifesztálódó életszínvonal-emelkedéssel kapcsolódott össze. A weimari köztársaság bukásának oka – a weimari alkotmány strukturális problémái mellett – alapvetően az 1929–33-as nagy válság okozta társadalmi krízis volt: tömeges munkanélküliség, társadalmi lecsúszás és ellehetetlenülés. Ennek ellenpontjaként a második világháború utáni nyugatnémet demokrácia aligha lett volna lehetséges a német gazdasági csoda, a sokat emlegetett *Wirtschaftswunder* nélkül. Bibó István – aki egyébként következetesen és igen határozottan elválasztotta a liberális politikai demokráciát a kapitalizmustól – visszatérően hangsúlyozta, hogy egy megszületendő demokrácia számára igen-igen kedvezőtlen életkilátásokkal kecsegtet, ha katasztrófális gazdasági-

társadalmi helyzetben, szétzilált életviszonyok között próbálják meg bevezetni – mert hiszen olyan könnyű aztán minden bajt ennek a politikai formának a nyakába zúdíttani, s olyan könnyű a megoldást egy erős ember diktatúrájában látni-láttatni!

A második világháború utáni 'emberarcú kapitalizmus' emelkedő jólétének politikai-kulturális vetülete a jogkiterjesztés, az addig kirekesztett csoportok kooptálása, a felvilágosodás eszméiben gyökerező emancipáció – a korszak uralkodó eszméje. A 60-as évek amerikai polgárjogi mozgalma fő célkitűzése a déli államok rasszista

törvényeinek eltörlése. Martin Luther King híres beszédének sokat idézett kitétele, 'van egy álmom' a feketék bebocsátását követelte az amerikai politikai közösségbe, beemelésüket az amerikai alkotmány sáncái közé. Az elgondolás háttérében a felvilágosodás univerzalista emancipációs narratívája munkált – ahogyan azt Bibó István oly szépen megfogalmazta –, az *egyetemes és oszthatatlan emberi méltóság* érvényesítése a kultúra és a politika szférájában és az emberi kapcsolatok mindennapjaiban.

Aztán jön a korszakváltás, amelynek körvonalai és következményei manapság láthatók és élhetők át igazán. Beköszöntött az a hetvenes-nyolcvanas évektől a posztmodern fölöttébb amorf fogalmával leírt világállapot, ^[19] amelynek különböző vetületeit és következményeit ugyancsak a poszt előtaggal szokás jellemezni: poszt-demokrácia, poszt-felvilágosodás, az igazság utáni korszak, a post-truth – ennek nincs is magyar fordítása. Valójában ez – mint utólag kiderült – a valamibe átmenet kaotikus kora – Durkheim terminusát kölcsönvéve –, az *anómia* korszaka, az átfogó, rendező törvényszerűséget nélkülöző periódus, a paradigmaváltás időszaka. Egy civilizáció látja, mi van mögötte, de nem, hogy mi van előtte, hogy hova is zökken majd a kizökkent idő – posztmodern Hamletekben persze nincs hiány, akik azt hirdetik, hogy ők születtek helyre tenni azt....

felügyeleti kapitalizmus

Nem ezt ígérte a 90-es évek eleje! A posztmodern gondolkodók többnyire ünnepelték a régi merev struktúrák széttörését-feloldódását, a modernitás

acélketrecének – Max Weber gondolatát kölcsönvéve – a rácsai közüli kiszabadulást, a spontaneitás és a szabadság korának eljövetelét, a világhálón szabadon szörfölő digitális nomádok új civilizációjának ígéretét. És hát a régi világ valóban darabjaira hullott – ám a következmények csak most, három évtized után láthatóak igazán. Nem lehet itt említés nélkül hagyni a gazdaság, a társadalom, a mindennapi élet régi struktúráinak átalakulását – a megregulázatlan, s talán megregulázhatatlan – globális-digitális ultrakapitalizmus társadalmi hatásait. ^[20] Az egyenlőtlenségek egészen brutális növekedése az ún. fejlett országokban, a munkásosztálynak – nem a munkásságnak, mert az bizony nagyon is létezik, bárki bármit is mond – politikai

tényezőként való eltűnése, a mindennapi életvilágot – a munka és magánélet szféráját beleértve – átalakító digitalizáció, az erre épülő felügyeleti kapitalizmus egy új világ körvonalait rajzolja ki –, ami mindig súlyos geopolitikai következményekkel jár: nem alaptalanul hallani-olvasni egyre többet arról, hogy beléptünk egy újabb háborús korszakba. A legújabb statisztikák szerint mindenhol drasztikusan nő a nemzeti jövedelemből a fegyverkezésre fordított összeg. ^[21] A változások közül a következőkben – mert hiszen az írás témája ez – a politika szférájának átalakulásra fogok összpontosítani. Aligha kétséges, hogy az identitás és az identitáspolitika központi kérdéssé lett. Ahogyan Charles Taylor rámutat, a modern ember identitása alapvetően összefügg emberi méltóságának elismertetésével. ^[22] A modern demokrácia az egyetemes választópolgárság gondolatával ennek megvalósítását ígéri. Az egalitárius ethosz alapja mindenki egyenlő emberi méltóságának elismerése és a politikai intézményrendszer általi biztosítása. Ám erre csak a politika szférájában kerül sor: a gazdasági és társadalmi életben egyenlőtlenségek egész sorával kell számolni. A demokrácia politikai közösségében élvezett egyenlő emberi méltóság a tömegdemokrácia korában jószereivel a szavazófülkék mélyének futó pillanatában élhető át élményszerű módon; az egyén életének mindennapjaiban elvont általánosság marad. Nem úgy az egyenlőtlenség és depriváltság fájdalmas tapasztalata, amelyekkel az egyén valamely kisebbség tagjaként nap mint nap szembesül. Konkrét, folyamatosan átélhető, nagyon sokszor igen fájdalmas valósága ezeknek a tapasztalatoknak van, különösen olyan krízisidőszakokban, mint amilyen a mostani. Az egyetemes emberi méltóság elvont eszméjével a hétköznapiakban szükségképpen az egyén valamely kisebbség tagjaként átélt, sokszor sérelmes tapasztalata áll szemben: méltóságát nem ismerik el, állandóan megsértik: faji kisebbségek, etnikai kisebbségek, nemi kisebbségek, szociális kisebbségek stb. Teljesen jogos igény hát, hogy ezek orvoslását követeli. Ez az identitáspolitika alapja. Mi hát itt a baj?

Az, hogy ezekre a sérelmes tapasztalatokra alapozva nem épülhet föl egységes politikai közösség. A különböző identitáscsoportok kiindulópontja a frusztráló tapasztalatokból kinövő csoportidentitás elismertetése. Ez pedig természeténél fogva partikuláris: a feketék sérelmei, a nők sérelmei, a különböző szexuális kisebbségek sérelmei etc. Az identitáspolitika Amerikában a baloldaltól – az akadémiai szférából – indult, ám hamarosan átvette a jobboldal is. [23] A sérelmi tapasztalatok nyelve szükségképpen partikuláris, érzéki, nem elvont nyelv: a csoporton belüliek számára érthető-átélhető. A kívülálló számára nem lefordítható. A végeredmény: a demokrácia alapját képező közös szótár többé nem létezik: az univerzális narratíva egymással rivalizáló mikronarratívák sokaságára esik szét. [24]

folytatjuk

1. A Weberre alapozott Schumpeter-féle minimalista demokráciakoncepcióra vonatkozóan lásd: Kovács Gábor: *A Posztdemokrácia kora?: „hogya a voksbarmok patái el ne fagyjanak...”* ↑
2. Jó eligazítást ad a téma iránt érdeklődőknek Giovanni Sartori könyve: *Demokrácia*. Fordította: Soltész Erzsébet. Budapest: Osiris, 1999. ↑

3. Kovács Gábor: *Mi is hát a populizmus?* ↑
4. Kovács Gábor: Demokrácia, válság, legitimitás. In: Kovács Gábor: *Az utolsó kísértés – változatok a hatalomra*. Budapest: Liget, 2008, 59-79. ↑
5. Madison, a későbbi elnök az Egyesült Államok alkotmányáról szóló vitában a politikai közösség mérete alapján tett különbséget a kettő között. „(...) sokan összetévesztik a köztársaságot a demokráciával, és az előbbire alkalmazzák az utóbbi természetéből levont következtetéseket. (...) A demokráciában a nép összegyűlik és személyesen gyakorolja a hatalmat; a köztársaságban a nép gyűlése képviselők és megbízottak útján teszi ugyanezt. A demokrácia tehát kis területre korlátozódik, a köztársaság viszont nagy területre is kiterjedhet. (...) A demokrácia természetes határa a középponttól számítva az a távolság, amely lehetővé teszi, hogy a legtávolabb lakó polgárok is annyiszor gyűljenek össze, ahányszor közéleti szerepük megkívánja; és nem zár magába többet, mint ahányan részt is tudnak venni a gyűléseken. A köztársaság természetes határa viszont a középponttól számítva az a távolság, amely pusztán azt teszi lehetővé, hogy a nép képviselői annyiszor találkozzanak, ahányszor a közügyek intézése megköveteli.” /Alexander Hamilton – James Madison – John Jay: *A föderalista. Értekezések az amerikai alkotmányról*. Fordította: Balabán Péter. Budapest, Európa, 1998, 118-119. ↑
6. „(...) mi már nem élvezhetjük az ókoriak szabadságát, melynek lényege a kollektív hatalomban való tevékeny és állandó részvétel volt. A mi szabadságunknak a magánfüggetlenség békés élvezetében kell állnia. Az a szelet, amit az ókorban ki-ki kiharított magának a nemzeti szuverenitásból, nem elvont feltételezés volt, mint napjainkban. Az egyén akaratának valóságos hatása volt, s ennek az akaratnak érvényesítése eleven és újra meg újra ismétlődő élvezetet szerzett. Következésképp az ókoriak készek voltak nagy áldozatokat hozni politikai jogaik megőrzéséért és avégett, hogy továbbra is részt vehessenek az állam igazgatásában. Minthogy mindenki tisztában volt vele, mennyit ér a szavazata, s erre büszke is volt, személyes jelentőségének tudatában bőséges kárpótlást talált.

Ezt a kárpótlást mi már nem kapjuk meg. Az egyén, aki elvész a tömegben, jószérivel sohasem tapasztalja, hogy hatást fejt ki. Akarata sohasem nyom bélyeget az egészre; közreműködését ő maga nem látja. A politikai jogok gyakorlása tehát számunkra csak töredékét nyújtja annak az élvezetnek, amiben az ókoriak részesültek, ám a civilizáció fejlődése, korunk kereskedelmi törekvései, a népek kölcsönös közlekedése végtelenül megsokszorozta és rendkívül változatosá tette a magánboldogság eszközeit.” /Benjamin Constant: *A régiek és a modernek szabadságának összevetése*. Réz Pál fordítása. ↑
7. Benjamin Constant: *A régiek és a modernek szabadságának összevetése*. Réz Pál fordítása. ↑
8. Carl Schmitt teóriájának kitűnő összefoglalását adja Pethő Sándor: *Norma és kivétel. Carl Schmitt útja a totális állam felé*. Budapest: MTA Filozófiai Intézete, 1993, lásd még: Bretter Zoltán: Apolitika, depolitizálás, antipolitika – Carl Schmitt liberalizmuskritikájának néhány eleme. In: *Carl Schmitt jogtudománya*. Tanulmányok Carl Schmitttről. Budapest: Gondolat, 2004, 390-414. ↑
9. Carl Schmitt: A parlamentarizmus és a modern tömegdemokrácia ellentéte. In: Carl Schmitt: *A politikai fogalma*. Válogatott politika- és államelméleti tanulmányok. Fordította, szerkesztette és az utószót írta: Cs. Kiss Lajos. Budapest: Osiris-Pallas Stúdió-Attraktor, 2002, 195-196. ↑
10. „Mi az igazság? A tömeg számára az, amit naponta olvas és hall. Ha valahol egy szerencsétlen flótás érveket gyűjtöget, hogy megállapítsa, mi is az 'igazság' – ez az ő igazsága. A másik, a pillanat nyilvános igazsága, melyről az okok és okozatok tényvilágában valóban szó van, ma a sajtó terméke. Amit a sajtó akar, az az igaz. Érvei mindaddig megcáfolhatatlanok, amíg pénz van rá, hogy szakadatlanul ismétlje őket (...) Nincs félelmetesebb szatírája a gondolat szabadságának, mint ez. Egykor meg sem kísérelhették az emberek, hogy szabadon gondolkodjanak; most megtehetik, csak éppen képtelenek már rá. Arra gondolnak, amire gondolniuk kell, és ezt érzik szabadságnak.” Oswald Spengler: Oswald Spengler: *A Nyugat alkonya II*. Fordította: Simon Ferenc. Budapest: Európa Könyvkiadó, 1994, 665, 667. ↑
11. Gábor Kovács: Hannah Arendt's Interpretation of Natural and Artificial in the Political Phenomenology of the Human Condition. *Limes: Borderland Studies*, 2012 Volume 5(2): 93-102, https://www.researchgate.net/publication/261657512_H_Arendt's_Interpretation_of_Natural_and_Artificial_in_the_Political ↑
12. Zygmunt Bauman: *Liquid Modernity*. Oxford: Polity Press, 2000. ↑

13. Colin Crouch: *Post-Democracy*. Cambridge, UK–Malden, USA: Polity Press, 2004. ↑
14. Alain Touraine: *What is Democracy?* Translated by David Macey. Colorado–Oxford: Westview Press, 1997. ↑
15. Ennek az új típusú kapitalizmusnak átfogó jellemzését adja gazdasági és politikai vonatkozásban Shosana Zuboff vaskos könyve: *The Age of Surveillance Capitalism. The Fight for a Human Future at the New Frontier of Power*. London: Profile Books, 2019. ↑
16. Richard Sennett: *A közéleti ember bukása*. Fordította: Boross Anna. Budapest: Helikon, 1998, 279, 285, 333. ↑
17. „*a Panopticon nem annyira konkrét építészeti alakzat, sokkal inkább szimbólum, mindazon eljárások összessége, amelyek a fegyelmezés elveinek érvényesítésével megteremtették az egyes egyének és a társadalom igazgatásának lehetőségét a lelkek középpontba helyezése és kormányzása által.* (...) Éppen ezért a továbbiakban a tulajdonnév alkalmazása helyett, Foucault-val megegyező módon a panoptikusság kifejezést használom, és nem az építészeti alakzatra, hanem az abban megvalósuló elvekre és eljárásokra koncentrálok” /Kepe Nóra: *A panoptikusság Foucault hatalomelméletében*. Replika, 2023 (129): 65–85. ↑
18. Byung-Chul Han: *Pszichopolitika. A neoliberalizmus és az új hatalomtechnikák*. Fordította: Csordás Gábor. Budapest: Typotex, 20. ↑
19. „Humanizmus, történetiség, avantgárd, referencialitás – e négy alapvető viszonylatban a posztmodern úgy tartják számon, mint ami szakított a modernitás teljes problematikájával. Az alábbiakban ezzel szemben amellett érvelnék, hogy a posztmodern kultúra voltaképpen a modern lényegi része. (...) A posztmodern képtelensége, hogy helyreállítson valamiféle premodern alapokat, végül hipermodernizmussá válik; a végletekig visz mindent, amit a modernitás jelent, tehát azokat a rendkívül korlátozott alapokat is végérvényesen félresöpri, melyeken a modernitás áll és bukik.

A posztmodern sikertelen kritikai kísérletével szemben a modernitás *alternatív, közösségi és ökológiai* kritikáját javaslom. (...) Deleuze, Baudrillard és társaik tényleg kiteljesítik a modern „befejezetlen tervét” – egészen az önpusztításig. Nem marad utána más, mint a szabadon lebegő vágy és a descartes-i cogito-nál is elvontabb „Én”. És csak ez az Én lesz a vágy titokzatos tárgya.” /Scott Lash: *Modern vagy posztmodern?* Liget, 1995 március ↑
20. A téma átfogó összefoglalóját adja: Pogácsa Zoltán: *Digitális kapitalizmus*. Budapest: Kossuth, 2024. ↑
21. https://www.weforum.org/stories/2025/01/global-risks-report-2025-radio-davos-podcast/?fbclid=IwY2xjawH4OANleHRuA2FlbQlXMAABHeU7IzVP7d3Avpeb5_hFdK42romkKBql3W4tr9nEfbG2ZvMwsW4b3gZrhg_aem_lzg ↑
22. „A tézis az, hogy identitásunkat részben az elismerés vagy annak hiánya, gyakran a rossz értelemben vett elismerés formálja. Így az emberek vagy csoportok valódi kárt, valódi torzulást szenvedhetnek, ha a többi ember vagy az őket körülvevő társadalom korlátozó, lealacsonyító, megvető képet tükröz róluk. Az el nem ismerés vagy a rossz értelemben vett elismerés okozhat sérelmet, lehet az elnyomás egyik formája, hamis, eltorzított, túlságosan is leegyszerűsített létmódokba zárhatja az embert. (...) Mindezt figyelembe véve a rossz értelemben vett elismerés nem egyszerűen a méltányos megbecsülés hiányának tűnik. Fájdalmas sebeket okozhat, áldozatait megnyomorító öngyűlölettel terhelve meg. A méltó elismerés nemcsak valamiféle udvariasság, amellyel felebarátainknak tartozunk, hanem életbe vágó emberi szükséglet.” /Charles Taylor: Az elismerés politikája. In *Multikulturalizmus*. Feischmidt Margit (szerk.). Budapest: Osiris, 1997, 124–125. ↑
23. „Azáltal, hogy az igazságtalanság konkrétabb tapasztalatait állította reflektorfénybe, az identitáspolitika üdvözlendő változásokat hozott a kulturális normák terén, és olyan konkrét közpolitikai intézkedéseket eredményezett, amelyek sokak számára segítséget jelentettek. (...) Az identitáspolitikával tehát önmagában véve semmi probléma sincs – természetes és elkerülhetetlen válasz az igazságtalanságra. Az identitáspolitika azon hajlama, hogy kulturális ügyekre összpontosítson, elterelte az energiát és a figyelmet arról a komoly problémáról, hogy hogyan lehet a legtöbb liberális demokráciára 30 éve jellemző trendet a nagyobb gazdasági-társadalmi egyenlőtlenség irányába visszafordítani. (...) A baloldali identitáspolitika ezenkívül fenyegetést jelent a szólásszabadságra és a demokráciához nélkülözhetetlen racionális diskurzusra is. A liberális demokráciák elkötelezetten védik azt a jogot, hogy az eszmék piacán, kiváltképp a politikai szférában, jóformán bármit ki lehessen mondani. Ám a belefeledkezés az identitásba szembekerült az állampolgári diskurzus igényével. Amikor a fókusz áttevődik az identitáscsoportok megélt tapasztalataira, az ember belső érzelmi világára kerül át a hangsúly a külvilág ügyeinek racionális

vizsgálatával szemben, továbbá előtérbe kerülnek a szívből jövő vélemények a racionális deliberáció folyamatával szemben, amely adott esetben korábbi véleményének feladására készíthetné az embert. Az, hogy egy kijelentés valakinek sérti az önértékelését, gyakran elégséges alapot szolgáltat a kijelentést tevő elhallgattatásához vagy leszólásához. (...) Trump sikerében azonban nem az identitáspolitika konzervatív elutasítása tükröződött, hanem valójában arról árulkodott, hogy a jobboldal is felfedezte magának az identitáspolitikát. Trump számos fehér munkásosztálybeli támogatója úgy érzi, hogy az elitek semmibe veszik őket. A vidéken élő emberek, akik nemcsak az Egyesült Államokban, hanem számos európai országban is a populista mozgalmak gerincét képezik, gyakorta úgy vélik, hogy értékeikre fenyegetést jelentenek a kozmopolita, városi elitek. És noha egy uralkodó etnikai csoport tagjai, a fehér munkásosztály számos tagja áldozatként és marginalizáltként tekint önmagára. Ezek az érzések kikövezték az utat egy jobboldali identitáspolitika számára, amely szélsőséges formájában kimondottan rasszista és fehér nacionalista.” /Francis Fukuyama: *Az identitáspolitika ellen. Az új tribalizmus és a demokrácia válsága*. Fordította: Tillmann Ármin. Replika, 2021 (123), 63–64. Az identitáspolitika átfogó elemzését adja – beleértve a nemi és faji identitást és az ún. *interszekcionalitás* problémáját – az amerikai mellett elsősorban francia helyzetre összpontosítva Elisabeth Roudinesco: *The Sovereign Self. Pitfalls of Identity Politics*. Translated by Catherine Porter. Cambridge: Polity Press, 2022. ↑

24. Az 1990-es évek elején, az egyébként akkor a posztmodern zászlóvivőinek számító Fehér Ferenc és Heller Ágnes nagyon pontosan leírták a posztmodern politikai állapotnak ezt a napjainkra az identitáspolitikában kiteljesedő negatív következményét: „(...) az önsokszorozó 'különbözések' a posztmodern politikai állapotban megteremtik a maguk 'minidiskurzusait'. A minidiskurzus sajátossága annak nyílt tagadása, hogy megfelelően lefordítható lenne bármely univerzális nyelvre. Nagyfokú zavar, akár képmutatás is van az ilyen követelésekben, hiszen minden különbözőség törvényesen megállapított jogok útján akarja elismertetni magát, márpedig a 'jogok nyelve' univerzális médium. Az elzárkózás heve alapvetően mégiscsak egyetlen utat hagy nyitva: az erőszakét a különbözőségek között, amelyek nem találnak közös nyelvet.” (Fehér Ferenc: *A modern és a posztmodern politikai állapot. Összehasonlítás és szembeállítás* In: Társadalmi Szemle, 1993/2 10.) „(...) az osztálypolitika térvesztése ugyanakkor tökéletesen áldásosnak sem nevezhető. Helyette 'mikro-diskurzusok' kaotikus kavargása jelentkezett, ami kettős nehézséget is jelentett. Először, a 'mikro-diskurzus' rendszerint kizárólagosságra törekszik (...) Másodszor, minél inkább kizárólagosságra törekszik a mini-diskurzus, annál kevésbé fordítható le a kollektív megértés bármely közegére.” (Fehér-Heller: *A modernitás ingája*. In: Világosság 1992/8–9, 587.)↑

kép | vecteezy.com

Kovács Gábor

'ELÉG VOLT A VALÓSÁGBÓL: ÍGÉRETEKET AKARUNK!' – 2.

2025-02-18 | ESSZÉ

Az egyetemes, a polisz tagjaként élvezett politikai szabadság helyébe csoportszabadságok, csoportprivilegiumok mozaikja lép; ez emlékeztet a premodern, középkori európai társadalmak viszonyaira, ahol minden csoportnak megvolt a neki járó partikuláris szabadsága, privilegium formájában. A középkor végén ezek szintetizálódtak a politikai társadalom – a *societas civilis* – az állammal szemben

élvezett egységes szabadsággá. Úgy tűnik, napjainkban sikerül ezt az utat visszafelé megtenni. Az egy és oszthatatlan emberi méltóság oszthatóvá és felosztandóvá vált: a melegek méltósága, a feketék méltósága és így tovább: újabb és újabb identitáscsoportok lépnek fel követeléseikkel. Mert hiszen az 'ember' fogalma elvont, nem élhető át a mindennapokban abban a fájdalmas konkrétságban, mint a csoportidentitások. Ám ez naturalizálja a politikát: az vagy, ami vagy, a magad biológiai-pszichikai mivoltában: az identitáscsoportok ennek elismerését követelik, lefordítását a jogok absztrakt nyelvére. Az egyén individuális autonómiájának státusza problematikus ebben a koncepcióban. Szemben a modern demokrácia egyénének pozíciójával, akinek státuszát – elvileg, hisz a gyakorlatban nyilván nem mindig van így – az egymást követő politikai konfliktusokban az individuális politikai döntések sorozata határozza meg. Az identitáspolitikai univerzuma kollektivistikus: az identitáscsoportoz tartozás az egyén autonóm döntése: ám utána a csoportoz tartozásnak van primátusa. Konkrét helyzetekben – a jelenlegi viszonyok között, amikor a csoportidentitások elsődleges terrénuma a különböző digitális közösségi platformok virtuális tere – ez az éppen aktuális véleményvezérek álláspontjához igazodik; a megkérdőjelezés a csoportból kitzítás-kiközösítés veszélyét hordozza.

valóságátalakítás

Nagy kérdés, miképpen tudják a politikai elitek és az általuk működtetett államok kezelni az új helyzetet. Van-e elegendő elszántság, cselekvési képesség és vannak-e a kezükben eszközök – ennek a három tényezőnek a kombinációja a hatalom – a politikai demokrácia revitalizálására. Az esélyek jelen pillanatban sehol nem túl jók. Sokkal könnyebb álmokat ígérni a fogékony politikai fogyasztóknak, mint nekifogni a valóságátalakítás irdatlanul nehéz és közvetlen politikai haszonnal nemigen kecsegtető műveletének.

Nem kétséges, hogy a modern demokrácia válsága mostanság pergő filmjének stáblistáján a technológiát a főszerepet játszó színészek között kell keresni. ^[1] A reszpublika közös nyilvánosságának terét szétdaraboló identitáspolitikai destruktív potenciálja aligha teljesezhetett volna ki enélkül. Az internet kezdeti időszakában jelent meg a hálózati én fogalma, amely korabeli kommunikációelméleti diskurzusban a magába zárt karteziánus ego börtönéből szabadulás lehetőségét ígérte, s egy új

közösségiség perspektíváját villantotta fel. [2] A digitális technológia azóta eltelt három évtizede alatt az új közösségiség ígérete átalakult a közösségi platformok megalapozta új digitális én valóságává, melynek kiindulópontja – szemben a karteziánus ego 'gondolkodom, tehát vagyok' tételével – a 'lájkolnak, tehát vagyok' maximája. [3]

A kilencvenes évek elején a világháló a szabadság természetes médiumának tűnt – a digitális demokráciát a valóságos világ politikai demokráciáját kiteljesítő lehetőségek között tartották számon. Ezzel szemben napjainkban különféle autoriter rendszerek használják hatalmuk megerősítésére. Nem is olyan régen Bill Clinton amerikai elnök még mélyen abszurd és megvalósíthatatlan ötletnek tartotta a kínai elgondolást, hogy cenzúrázni lehet az internetet. Aztán mi történt? Az oligarchikus rezsimek ma széltében-hosszában alkalmazzák Oroszországtól Iránig. S messze nem az információhoz jutás akadályozásáról van szó; a legvészesterhesebb fejlemény a

polgároknak eladdig csak a represszív rezsimek álmaiban szerepelő átfogó megfigyelésének valósággá válása. [4] A kínai modell működését mutatja be egy közelmúltban készített dokumentumfilm. [5]

Manuel Castells, akinek nevét *Az információ kora* tette közismertté, 2012-ben írt egy könyvet, mely a következő hosszú címet viselte: *A harag és a remény hálózatai. Társadalmi mozgalmak az Internet korszakában.* [6] A művet az előző év, a 2001-es ún. arab tavasz eseményei ihlették, mikor egy sor arab országban politikai válságba torkolló tüntetések törtek ki a helyi autoriter rezsimek ellen. A tömegmozgalmaknak nagyon hathatós segítséget jelentettek a különböző digitális platformok a megmozdulások szervezésében – ennek módozatait mutatja be és elemzi a könyv. Ma, egy évtizeddel később, jól látható a szomorú végkifejlet. A régióban nem köszöntött be az olyannyira áhított demokrácia; a régi rezsimek megbuktak ugyan, de helyükbe hasonlóan autoriter kormányok léptek, vagy pedig – lásd Líbia – anarchia és a hadurak harca követte a zsarnok eltűnését.

körforgás

Hannah Arendt különbséget tesz felszabadulás és a szabadság megalapozása között. [7] Az első a régi elnyomó, autoriter rezsimek elleni sikeres lázadás – ám ez csak az első lépés, mert ezt követnie kell a másoknak, a szabadság megalapozásának, amely a régi zsarnoktól megszabadulás mámorító, de szükségképpen illékony érzését a szabadság politikai intézményeire alapozott, azok által biztosított tartós állapottá teszi. Az emberiség politikai története azt bizonyítja, hogy a két egymás utáni lépés megtételére nem minden társadalom képes. A történelemben se szeri, se száma a zsarnoki hatalmak elleni sikeres fölkeléseknek, ám az esetek túlnyomó többségében – néhány szabad hónap vagy év után – visszatért a represszív hatalom. Az antik és középkori politikai gondolkodás a politikai változások többnyire erőszakos és véres periódusait ezért nevezte *revolúciónak* – ezt az eredeti jelentést a magyar forradalom szó nem adja vissza –, vagyis körforgásnak. Számukra az volt a történelmi tapasztalat, hogy a szabadság állapota törékeny és átmeneti, s egy idő múlva a zsarnokság szükségképpen visszatér. A modern demokrácia politikai rendszere épp a rossz körből kitörést ígérte. [8] A posztmodern politikai állapot sajnos, ezt látszik felülírni.

Manuel Castells *A harag és a remény hálózatai* után néhány évvel már újabb, végtelenül kiábrándult könyvet írt, amelyben rendkívül sötét képet fest a digitális technológia korának politikai valóságáról és a megoldást kínáló perspektíva hiányáról. Már a könyv címe is sokat mondó: *Törés*. Az alcím pedig tudatja, hogy mi ennek a törésnek az eredménye: 'A liberális demokrácia válsága'. [9] A válság a kormányzó elitek és a kormányzott tömeg közötti törés következménye. *A harag és a remény hálózata*hoz képest radikális perspektívaváltást észlelünk. A korábbi műben az internet virtuális tere – a valóságos térrel összeolvadva – hibrid szférát teremt; ez olyan új típusú politika lehetőségét alapozza meg, amely meghaladja a modernitásnak a Habermas által leírt diszkurzív racionalitáson nyugvó, értékalapú politikáját. A technológia lehetővé teszi az érzelmi közösségi együttlétet alapuló, érzelmi politikát: így a harag és remény alapozza meg a demokráciát. [10]

A *Törésben* korábbi reményeinek zátonyra futását dokumentálja a szerző. Időközben az arab tavasz dühe és reményei nem bizonyultak demokratikus politikai berendezkedések alapköveinek. Most az ún. nyugati világ politikai intézményeinek a

válsága kerül a gondolatmenet központjába: USA, Franciaország, Spanyolország. Castells keserűen állapítja meg, hogy a hálózati társadalom – amely már az információ koráról szóló műnek is kulcskategóriája – a legkevésbé sem hozta meg az olyannyira remélt újszerű politikai demokráciát. Éppen ellenkezőleg! A kortárs politika a valóságban a multimodális média által meghatározott formában és módon létezik.

[11] Az alapelv, hogy a politikai üzeneteknek a lehető legegyszerűbbeknek kell lenniük. Az üzenetek legfőbb hordozója az emberi arc – a cél az archoz társítható pozitív és negatív érzelmek felkeltése. Előbbiek a propagált politikát megtestesítő személlyel való azonosulást akarják megteremteni, utóbbiak a politikai ellenfél iránt érzett haragot és gyűlöletet. Valahogyan úgy, ahogyan azt Orwell az 1984-ben leírja: a napi Két Perc Gyűlölet összejöveteleinek csúcspontjaként a rendszer főellenségének, Emmanuel Goldsteinnek az arca jelenik meg a képernyőn.

Merthogy – folytatja Castells – a modern idegtudomány bebizonyította, hogy a politika alapvetően emocionális jellegű; ez persze mélységesen irritálja a klasszikus racionalista paradigmában gondolkodókat, akiknek nézeteit azonban a legkevésbé sem támasztják alá a kortárs politika legújabb fejleményei. **[12]** A politika fogyasztóinak emocionális benyomásai a közösségi média fragmentizált tereiben közvetlen, reflektálatlan véleményekként jelennek meg, amelyek aztán dühödten csapnak össze, ahogyan korábban a futballmeccsek szemben álló szurkolótáborainál tapasztaltuk.

Az ún. botránypolitizálás, vagyis az ellenfél lejáratása azért vált dominánssá – így Castells –, mert a negatív üzenetek befolyásoló ereje ötszörösen meghaladja a pozitívakét. A végeredmény paradox módon a botrányok kiváltotta felháborodás eltűnése, egyfajta közömbösség. Ha a mi hősről is kiderül, hogy éppolyan korrup, mint ellenfele, akkor azt mondjuk: na jó, édes Istenem, de mégiscsak a mi kutyánk kölyke, lehet, hogy lop, de hát a másik is; miért is ne szavaznák rá? Akárhogyan is – vonja le a konklúziót Castells – a *politico-digitális kakofónia* legrémisztőbb és vészterhesebb hozadéka az, amit az igazság-utániség (post-truth) korszakának szokás nevezni; az igazság és hamisság közötti különbség eliminálása, illetve a különbségtétel képességének vesztes erodálódása. **[13]**

szisztematikus hazugság

Ez nyilvánvalóan nem új fejlemény: a technológia inkább egyfajta nagyítólencseként egy korábban is létező jelenséget nagyít fel. ^[14] Érdemes elővenni

Hannah Arendtnek a politikai hazugságról úgy fél évszázada írott szövegeit. Arendt kiindulópontja a totalitarizmus természetéről kifejtett koncepció. A totalitarizmus a szisztematikus hazugság segítségével a valóság szövetének újraszövését kísérelte meg, egy álvalósággal próbálván meg helyettesíteni a tényekre, a valóság kikristályosodási pontjaira épülő emberi világot. A totalitárius kísérlet bukása végül is arról győzte meg Arendtet, hogy ez akkor szükségképpen kudarcra volt ítélve: a szisztematikus hazugság a totalitárius rendszerben nem tudott olyan pszeudo-világot teremteni, amely stabilitásban felvette volna a versenyt a megsemmisíteni akart valósággal.

Ám látja, hogy a probléma bizony poszt-totalitárius konstellációban is létezik. A *Hazugság a politikában* c. esettanulmányban a vietnami háborúval kapcsolatos dokumentumok nyilvánosságra hozatala kapcsán vizsgálja a politikai hazugság működésmódjait a hetvenes évek elejének demokratikus Amerikájában. De már a korábbi, *az Igazság és politika* c. írása is felveti a kérdést, hogy demokratikus politikai körülmények között hogyan jelenik meg az image-gyártás formájában a szisztematikus hazugság problémája. Kérdése: „ha a modern politikai hazugságok oly nagyon megkövetelik a ténytérítés egész szövetének teljes átrendezését – mondhatni egy más valóság megteremtését, amelybe öltési hiba, hézag vagy nyíladék nélkül illeszkednek, ugyanúgy, ahogyan a tények illeszkednek bele eredeti közegükbe – mi áll az útjában annak, hogy ezek a történetek, image-ek és ténytérítlenségek a valóság és a ténytérítés alkalmas pótlékaivá váljanak?” ^[16]

A félévszázaddal korábbi kérdés ma aktuálisabb, mint valaha: tényleg, vajon mi áll az útjában annak, hogy az immáron a mesterséges intelligenciák által nagyüzemileg előállított hazugságtömeg ne lépjen az igazság és a valós tények helyébe? Sokan úgy vélik: nincs ok aggodalomra, segítségünkre sietnek azok a mesterséges intelligenciák, amelyeket a *fake news*, a hazug hírek leleplezésére fejlesztettek ki. Ez összhangban van a technológiai civilizáció azon alapdogmájával, hogy minden probléma technológiai jellegű, ezeknek mindig van – sőt kizárólag csak ilyen van – technológiai megoldása. Az interneten könnyű rátalálni a *Sensity* nevű cég által létrehozott mesterséges intelligenciára, amely képes szétválasztani az ocsút és a búzát, vagyis felismerni a hamis hírt. [17] No de mi ennek a következménye? Az, hogy – amint azt a katonai technológiák története bizonyítja – a védekező és támadó eszközök állandó, soha véget nem érő versengése következik; a fejlettebb hazugság-leleplező mesterséges intelligenciák olyan hazugságyártó programok kialakítását ösztönzi, amelyek lebuktatására még jobb hazugság-leleplező masinákra van szükség: és így tovább, a végtelenségig. [18]

A probléma ezzel az, hogy itt már nem az ember a végső instancia igazság és hamisság eldöntésének a kérdésében: nem marad más számára, mint hinni a hazugságfelismerő mesterséges intelligenciának. Vajon olyan nagyon különbözik a jelenkor emberének ez a léthelyzete az antik görögétől, aki a delphoi jósdához fordult, amikor valami igaz dolgot akart tudni a jövőről? Immanuel Kant híres szövegének felütésében a következőképpen határozza meg a felvilágosodást: „*A felvilágosodás az ember kilábalása maga okozta kiskorúságából. Kiskorúság az arra való képtelenség, hogy valaki mások vezetése nélkül gondolkodjék. Magunk okozta ez a kiskorúság, ha oka nem értelmünk fogyatékoságában, hanem az abbeli elhatározás és bátorság hiányában van, hogy mások vezetése nélkül éljünk vele. Sapere aude! merj a magad értelmére támaszkodni!* – ez tehát a felvilágosodás jelmondata.” [19]

szétválaszthatatlanul

Ám úgy tűnik, hogy egy újabb korszakváltás történt: a *posztfelvilágosodás* korszakába lépett a világ. [20] Amikor a mi Bibó Istvánunk azt írja, hogy a világban való tájékozódáshoz két dolog szükségeltetik, a *gondolkodás bátorsága és a valóságérzés épsége*, akkor Kant nyomdokain jár. A baj az, hogy abban a jelenlegi konstellációban, melyben a politika és a technoszféra szétválaszthatatlanul összefonódott, igen-igen nehéz a két feltétel teljesítése a közösségi média egymástól elválasztott buborékjaiban tájékozódni akaró ember számára. Valójában a helyzet nagyon hasonlatos ahhoz, amit Stanislaw Lem 1971-es satirikus disztópiájában, *A futuroológiai kongresszusban* festett meg. A történetben a világot hatalmas gyógyszergyártó cégek uralják. Az uralkodó elit különböző pszichoaktív szerekekkel manipulálja az emberek valóságérzelését. A különféle dolgok birtoklásának illúzióját speciális drogok használatával lehet elérni. A valóságos világ reménytelenül sivár, de a drogok biztosítják a legpompásabb luxusjavak birtoklásának hamis, ám a valóditól nem megkülönböztethető illúzióját. Ezzel sikerül megóvni a túlnépesedett bolygót azoktól a társadalmi feszültségektől, amelyet a javak egyenlőtlen elosztásából fakadnak. Ám legalább a vezetőknek tisztában kellene lenniük azzal, hogy milyen is a világ valójában. Ennek módja azonban nem a

drogoktól való tartózkodás, hanem egy olyan drognak a beszipantása – zseniális a fordító, Murányi Beatrix magyarítása – amelynek *ocsudin* a neve, merthogy ennek hatására a használó felocsúdik a hamis valóságból. [21]

A magyar glóbusz: a 'valahol utat veszítettünk' makacsul visszatérő életérzése

Amikor a magyar politikai viszonyokról és kilátásokról töprengünk, mindig számításba kell vennünk azt a világ-konstellációt, amelynek politikai vetületeiről szól ennek az írásnak az első, nagyobbik fele. Triviális megállapítás, bár gyakorta megfeledkeznek róla: a magyar politikatörténet – hasonlóan a gazdaság-, társadalom- vagy kultúrtörténethez – csak a külvilághoz való viszonyában értelmezhető. Valamikor a 18. század végétől ez a viszony – hasonlóan Kelet-Európa többi országához – a modernizáció kontextusába ágyazódik és az elmaradottság problémájaként jelenik meg. Másként fogalmazva: az Európa nyugati feléhez való viszonyról van. Ezt kétféle, egymást opponáló narratívában értelmezik; végigtekintve a magyar eszme- és ideológiatörténeten egyfajta váltógazdálkodás van a kettő között. Az egyik, a *mintakövetés*: ez az elmaradottság-élményre válaszként a nyugat-európai modellek honosításában, adaptációjában látja a követendő utat. A másik az ún. öncélú fejlődés narratívája: eszerint a magyar történelmi út annyira sajátos, hogy az idegen modellek nem életképesek Magyarország számára.

Bár a két narratíva szemben áll egymással, a gyakorlatban nem teljesen zártak egymás számára: tulajdonképpen egy spektrum két szélső álláspontját jelenítik meg. A politika dimenziójában a kétféle megközelítés az univerzalista liberalizmus, és a lokálist preferáló konzervativizmus szembenállásaként jelenik meg. A – már mögöttünk hagyott – klasszikus modernitás harmadik nagy ideológiája, a szocializmus eredendően univerzalista, de különböző megjelenési formáiban újra és újra felmerül a lokális és univerzális dialektikája. A modellkövetés általában akkor válik problematikusá, amikor a nyugati liberális modell válságba kerül. Ez történt a két világháború között, amikor a hamar véget érő vidám 1920-as évek után jött az 1929–33-as gazdasági világválság, melynek következményeként a liberális univerzalizmus egy csapásra avítt, idejét múlta és molyrágta öreg ideológiának tűnt, míg a felemelkedő totalitarizmusok életerős, a jövőbe vezető ideológiának. Kelet-európai perspektívából nézve úgy látszott, hogy kétféle Nyugat van: az öreg, hanyatlónak tűnő liberális Nyugat és az új totalitárius Nyugat, melynek Németország a megtestesítője.

Szekfű Gyula híres mondata – amely eredetileg a *Magyar Nemzet*-ben 1943-ban megjelent cikksorozatának címe volt: 'valahol utat veszítettünk', visszatérő módon újra és újra időszerűnek hat az éppen aktuális válság. A görög monda Sziszüphoszt juttatja eszünkbe, akit arra ítélték az istenek, hogy újra meg újra megpróbálja a domb tetejére felgurítani a sziklát, de sohasem jár sikerrel, mert az újra meg újra visszazuhan a lejtő aljára – mindig újrakezdi, mindig ugyanaz a végeredménnyel.

1979-ben látott napvilágot az annak idején csak szamizdatban, az ún. második nyilvánosságban kiadott *Bibó-émlékkönyv*-be írt híres Szűcs Jenő híres tanulmány, amely utóbb aztán állami kiadónál is megjelent 1983-ban, a *Gyorsuló idő* című, kitűnő írásoknak helyt adó sorozatban: *Vázlat Európa három történeti régiójáról*. [22] Az írás a jövő változások előérzetében fogant: a szerző – nagy történész elődjét, Hajnal Istvánt és Bibót az Immanuel Wallerstein-féle világrendszer-elmélet fogalmi keretében továbbgondolja. Az államalapítás utáni ezer évet az európai történelem kontextusába helyezi. Ez magában foglalta a gazdaság- és társadalomtörténetet, politikai eszmetörténetet és politikatörténetet. Az európai civilizáció ezer évét állam és társadalom viszonyának szemszögéből tekinti át, és úgy találja, hogy e tekintetben három európai régiót lehet megkülönböztetni. A mintaadónak tekinthető nyugat-európai régió sajátossága a középkori politikai teológia *societas civilis*-ének – a modernitás századaiban végbemenő, de a premodern előzményekben gyökerező – emancipációja a politikai hatalomtól. Kelet-Európában – nála ez nagyjából a későbbi orosz birodalom területe és a Balkán – ez nem következik be; az állam maga alá gyűri az államot, míg a köztes régió, Közép-Kelet-Európa – a Lengyelországtól Horvátországig észak-déli irányban húzódó sáv – a két szélső modell elemeit olvasztja magába: hol egyikkel, hol másikkal mutat nagyobb hasonlóságot. Valami olyasmiről van itt szó, ami a magyar kultúr- és eszmetörténetben a kompország-szindrómaként ismert: a két part – a nagybetűs Kelet és a nagybetűs Nyugat – közötti ide-oda közötti utazásról. [23] A történések lényege a nyugati politikai modell intézményrendszerének átültetése a posztkommunista kelet-közép európai televénybe. Még külön tudományág is született, mely fölöttébb beszédes nevet kapott: *tranzitológia*, vagyis átmenet-tan. Aztán következtek az ezredforduló utáni évtizedek, a maguk lépésről lépésre kibontakozó válságjelenségeivel, amelyek – az

írás első részében tárgyalt – jelenkori civilizációs válságba torkolltak. Ez nemcsak próbára teszi a nyugati modell teherbíró képességét, hanem megkérdőjelezni látszik annak univerzális érvényességét. Beköszönt a hol választásos önkényuralomnak, hol hibrid rezsimnek, hol vezérdemokráciának, hol illiberális demokráciának mondott berendezkedések kora.

tranzitológia

Ezek a politikatudományban és a politológiában használatos címkék az utóbbi évtizedek változásaira reagáltak. A tranzitológia az univerzalista koncepció terméke, amely a liberális demokráciának a hatalmi ágak megosztására épülő berendezkedését egyetemesen érvényes politikai modellnek tekintette. A fogalom eredetileg a latin-amerikai és spanyol változások leírására szolgált az 1970-es években, s egy ideig úgy tűnt, alkalmas az 1989 utáni kelet-európai változások értelmezésére is. Ám néhány év után kiderült – utólag nem túl meglepően, hiszen itt mások voltak az előzmények –, hogy az itteni történések leírására az átmenet fogalmánál alkalmasabb az átalakulás, a transzformáció kategóriája. De ez a liberális demokráciának – írásom első részében tárgyalt – világszerte tapasztalt krízisének és az ún. populizmus előretörésének következménye volt. Sokféle demokrácia van – mondták az új megközelítések – a liberális csak az egyik típus, emellett más – a modellt a helyi viszonyokhoz adaptáló – típusokkal kell számolni. Az elméleti átmenet több lépésben történt. A *hibrid rendszer* fogalmával azokat a politikai rendszereket jellemezték, amelyekben a liberális demokrácia intézményi technikái autokrata elemekkel keverednek. A *választási autokráciaként* leírt berendezkedés lényege, hogy a választás intézménye megmarad, ez legitimálja a rendszert; ám nincsen szó valódi politikai versenyről, mert a választási rendszer manipulációja, a választókörzeteknek az uralmon levő párt igényei szerinti átigazítása – ez a hírhedt *gerrymandering* – következtében a politikai mező eltorzul: az ellenzéki pártok nem nyerhetik meg a választásokat. A *vezérdemokrácia* fogalma – a magyar politológusok egy része ezzel írja le a Magyarországon 2010 után kialakult, a hatalomgyakorlók által a Nemzeti Együttműködés Rendszerének (NER) keresztelt politikai formát – eredetileg Max

Webertől származik. A német szociológus a rutinizálódott és bürokratikusá vált demokrácia revitalizálásának eszközét látta olyan berendezkedésben, amelyben a demokratikus intézményrendszert karizmatikus politikus működteti.

Egy idő múlva bekövetkezett a fogalmak túlburjánzása, ami gyakran megnehezíti az eligazodást. Azt eredeti szándék az új politikai berendezkedések árnyalt leírása és jellemzése: olyan tipológia megalkotása, amely képes többet mondani annál, hogy itt a liberális modell torzulásáról van szó. A politológia célja ezzel a fogalmi apparátussal az új berendezkedések működés módjainak részletes leírása. Ám felmerül egy súlyos kérdés. Vajon ebből annak kell következnie, hogy teljesen szakítunk a normatív értékszempontokkal, vagyis a leírás során rekonstruáljuk ezeknek a berendezkedéseknek a működés módjait, ám óvakodunk attól, hogy a jó vagy rossz kormányzás – Arisztotelész óta ismert – kategóriáit használjuk? Ha igen, akkor egyebek mellett a zsákutca fogalma is értelmezhetetlenné válik: a leírás szintjén maradván ez a naiv moralizálás terméke. [24] Szilágyi Ákos ezzel polemizálva írja:

„A politikai kérdésekre – mivel akár részt veszünk, akár nem veszünk részt a közügyek intézésében, a róluk folytatott vitákban, a politikában benne vagyunk – csak politikai válasz adható, akkor is, ha ez a válasz fogalmilag artikulált, távolságtartó. Nincs értékmentes – jót és rosszat, igazat és hamisat, helyeset és helytelent szét nem választó – politikai beszéd, a politikatudomány beszédmódját is beleértve. A rovartan tudós művelője nem tesz különbséget rossz tücsök és jó tücsök, helytelen ciripelés és helyes ciripelés, a geológus pedig sikeres és sikertelen vulkánkitörés, a meteorológus igaz és hamis napfolttevékenység között. A politikatudós ezzel szemben – tárgya és helyzete természetéből adódóan – kénytelen különbséget tenni jó rendszer és rossz rendszer, jó kormányzás és rossz kormányzás, jó politikus és rossz politikus, politikai igazság és hazugság között, vérmérséklete, világnézete, erkölcsi meggyőződése szerint fogadva vagy utasítva el, védelmezve vagy támadva, dicsérve vagy ócsárolva valamit, rábeszélve valamire vagy lebeszélve valamiről, akárkihez beszél is közvetve vagy közvetlenül: a hatalomhoz, a szakmai közösséghez vagy az egész politikai közösséghez. Magyarán: a politikatudomány, mint bármely más társadalomtudomány argumentálási és megismerési módja, mindig innen marad a retorikán, és ez nem elrejtendő fogyatékosága, hanem legsajátabb természete, amit oktan kesergés vagy az objektivitás még oktanabb színlelése nélkül vállalnia kell.” [25]

mintakövető attitűd

A Szűcs Jenő-féle fogalmi keret – ahogyan az általa kiindulópontnak használt bibói is – a normatív megközelítésre épül. Tagadhatatlan, hogy ez konkrét történeti-politikai szituációban fogant;

mélyén az a mintakövető attitűd munkál, amely követendő politikai modellnek a nyugat-európaiakat tekinti. Ennek adekvát politikai formája ebben a megközelítésben a liberális demokrácia, amelynek politikai berendezkedését – az egyébként gondolkodásában konzervatív, liberális és szocialista nézőpontokat keresztény szemlélettel ötvöző, magát harmadikutasként definiáló – Bibó a szabadság ideológiamentes objektív technikájaként, az európai kultúrkör legnagyobb teljesítményeként tartott számon. [26] Nem vitás, hogy a második világháború utáni évtizedekben a liberális demokrácia mint politikai forma a delelőn volt. A tranzitológia alapgondolata utóbb azért kérdőjeleződött meg, mert a delelő ideje elmúlt. Kiderült,

hogy a liberális demokrácia intézményrendszerének szervesülése olyan társadalmi-politikai konstellációban, ahol eddig ez nem létezett, több mint kétséges. A 2003-as iraki háborút követő demokráciaexport-kísérlet totális kudarcot vallott: a külföldi fegyverekkel megdöntött Szaddam Huszein-diktatúra helyébe nem az óhajtott demokrácia lépett, hanem a káosz: az ország a geopolitikai világrendben fontos stratégiai szerepet betöltő közel-keleti régióra életveszélyes fenyegetést jelentő fekete lyukká lett, állandó és kiszámíthatatlan veszélyforrássá. A következő évtized elején, az arab tavaszt követően, nagyon hasonló következett be Líbiában Kadhafi bukása után.

Kelet-Közép-Európa posztkommunista országai persze nyilvánvalóan nem vehetők egy kalap alá ezekkel az országokkal! Ezek történelmében mindenütt volt hosszabb-rövidebb demokratikus intermezzo, időről időre – kedvező nemzetközi konstelláció idején – újraéledő demokratikus tradíció. Ezt nagyon szépen leírta Bibó István *A kelet-európai kisállamok nyomorúságában*. A címben jelzett nyomorúság abban van, hogy az újra és újra szárba szökkenő – a liberális demokrácia intézményi technikáit alkalmazó – demokratikus berendezkedés errefelé törékeny – kiszolgáltatott a

geopolitikai világrend változásainak – lásd Kelet-Európa szovjet bekebelezését a második világháború után. Ma ismét ennek a világrendnek az átalakulása zajlik; a civilizációs válságnak, a poszt-felvilágosodás egyre erősebb jegyeit felmutató anómia korszakának legfőbb politikai következménye a liberális demokrácia univerzális érvényességének megkérdőjelezése.

helyi szabadság-körök hiánya

Itt jutottunk ahhoz a kérdéshez, ami talán a legfontosabb egy lehetséges politikai átalakulás szempontjából a mai Magyarországon. A Szűcs Jenő-féle három régió-teóriának – amelynek az

alapvetése a nyugati, a társadalom–állam relációban a társadalomnak autonómiát kiharcoló nyugat-európai társadalomszerveződési modell, és azt az államnak alávető kelet-európai modell szembeállítását a közjük szoruló köztes régió vegyes modelljével – kiindulópontja az, amit Bibó István a *szabadság kis köreinek* nevez. [27] Ezek létezése alapvető feltétele a demokratikus társadalomszerveződés tartós meggyökerezésének egy adott országban. Ám mi van, ha ezek hiányoznak, vagy gyengék és törékenyek? Ezt a helyzetet és ennek következményeit teszi vizuálisan felfoghatóvá három magyar film: a legrégebbi az *1945*, a két újabb a *Nyersanyag* és a *Fekete pont*. Ezek ama bizonyos helyi szabadság-körök hiányának három különböző oldalával szembesítik a nézőt.

A legrégebbi a 2017-es, Török Ferenc által rendezett fekete-fehér *1945*. A film megnézése után az első gondolatom az volt: ez Bibó nagy, 1948-as *Zsidókérdés-esszéje* megfilmesítve. A történet nem dió- hanem mogyoróhéjban: egy magyarországi kis falu vasútállomásán – az épület mellett ott áll a dzsip, mellette szovjet katonák – a vonatról leszáll egy öreg és egy fiatal zsidó. A lélekszakadva a faluba bicikliző forgalmista híre nyomán kitör a pánik: azért jöttek, ami hajdan az övék volt, s amibe azóta mások ültek bele. Aztán kiderül: pánikra semmi ok, céljuk csupán halottaik meglátogatása a zsidó temetőben. A történet központi figurája – a szerepre magát tudatosan felhízáló Rudolf Péter alakítja zseniálisan – a hajdani jegyző, aki az

előző, a vesztes háború következtében szétesett represszív politikai rendszer után maradt vákuumban szorgalmasan munkálkodik a zsarnokság kis helyi körének revitalizálásán, melynek ő a haszonélvezője.

Szimler Bálint filmje, a *Fekete pont* 2024 őszén került a mozikba. A jelenben játszódik, a NER Magyarországon. Egyik főszereplője egy kisfiú, aki édesanyjával Németországból érkezik haza, s belesöpöppen a magyar iskolarendszerbe. Az egyik kritikából tudható, hogy a rendezőt saját gyerekkori élményei is inspirálták: hasonló

vele is megesett, amikor Amerikából hazatérve kilencévesen egy magyar iskolába került. [28] A filmbeli kisgyerek viszontagságainak – képtelen beilleszkedni a hazugság, megalkuvások, gyávaság és képmutatás világába – története azt mutatja meg, hogyan épülnek a zsarnokság félelem és kiszolgáltatottság táplálta kis körei *alulról* – az 1945 jegyzője ezeket felülről építette –, és hogyan kényszerítik bele ezek öntőformájába a gyerekeket, a leendő felnőtteket. Emlékezetes a film befejezése. A hazug és nyomasztó környezete ellen lázadó kisfiú felmászik az iskola udvarán nőtt nagy fára és nem hajlandó lejönni onnan. Ki kell hívni a tűzoltókat. Mi a helyzet megoldása? A film záróképeiben kivágják a fát. Happy end magyar módra.

formátlan nyomorúság

A harmadik film, a *Nyersanyag* – rendezője Boross Martin – ugyancsak 2024-es, valamikor az év első felében került a mozikba. [29] Fiatal fővárosi filmesek érkeznek egy magyar faluba,

hogy az ott élő gyerekeknek közösségépítő művészeti workshopot szervezzenek. A település első pillantásra mintafalunak tűnik: az ambiciózus polgármester biouborkát termelő gazdaságot tart fenn, ami munkaalkalmat ad helybelieknek, regenerálja a munkanélküliségben élő, szétesett közösséget. Aztán lépésről lépésre nyilvánvalóvá válik, hogy valójában egy helyi földesúrról van szó, aki jól jövedelmező jobbágyrendszert működtet: a tetszetős felszín minidespotizmust takar, a workshop a visszaélésekről forgatott dokumentumfilmmé lényegül át. Ezért aztán természetesen megromlik a filmesek kezdetben szívélyes viszonya a polgármesterrel: távozniuk kell; a maradni akarókat megverik a falu határában. A dokumentumfilm elkészül, díjat kap egy nemzetközi filmfesztiválon. Ám a csattanó csak ezután következik. A film igencsak súlyos dilemmákat felvető befejezésében a rendező visszatér a faluba. Megtudjuk, hogy a dokumentumfilm nyomán indult nyomozás eredményeképpen a zsarnok polgármestert letartóztatták. Ám a despotizmus represszív rendjének szétesése után nem a szabadság köszöntött be, hanem a formátlan nyomorúság tért vissza: az uborkafarm fóliasátrai üresen állnak, a helyi közösség abba a kilátástalan nyomorba zuhant vissza, amiből a zsarnok polgármester felépítette a maga lokális neofeudalizmusát. Az arab tavasz utóélete kicsiben. [30]

Ezzel eljutottunk az alapvető, hosszú távú dilemmához: mi történik a zsarnokság kis – no meg nagy – köreinek szétesése után? Mert bizony igaza van Hannah Arendtnek: a felszabadulás mámorító – és szükségképpen átmeneti – érzéséből a legkevésbé sem következik automatikusan a szabadság intézményes rendje: azt meg kell teremteni. Ha ez nem így történik, akkor a bekövetkező káoszban ismét csak erőre kapnak a zsarnokság kis- és nagy körei. De ez a film sugallta politikai tanulságnak csak az egyik fele. A másik – nem kevésbé fontos – hogy ez nemigen lehetséges kívülről, egy új politikai megváltó segedelmével – legyen az új politikai messiás vagy valamiféle értelmiségi élcsapat. Napjainkban inkább az első változatnak van keletje – egy bolsevik típusú élcsapat által végrehajtott forradalomra mostanság eléggé kevés lájk érkezik. Ám nem így áll a dolog a mindent megígérő, a népvezér, az influenszer és a celeb karakterjegyeit sikerrel egyesítő politikusokkal, mert világszerte igen nagy a kereslet a Cippola-típusú politikai fekete mágusokra. Elég volt a valóságból, ígéreteket akarunk! Vajon ki hozza majd az „ocsudint”?

1. Szilágyi Ákos lényegre törően fogalmazta meg a radikális változást, amit a legújabb technológiai robbanás hozott az emberi történelemben: „Ami az utóbbi évtizedekben iszonyú gyorsasággal és intenzitással elkezdődött, már nem a történelem lapjain található, hanem a technológiatörténet, és tőle elválaszthatatlanul a piaci kultúra lapjain. Senkit ne tévesszen meg a történelem-szimulációk színes karneváli kavalkádja, a spektakulum. Ez már csak történelem-műsor, revü, operett, musical, amelyet csak nézni kell és nézni lehet. Ami valóban történik, az kivétel nélkül az informatika, a digitalizáció, a tudomány és technológia terén történik, ennek megfelelően villámsebességgel. Egyetlen nemzedékváltásnyi időbe, ami körülbelül 20–25 év, ma két-három generáció is belefér, de ezek már nem a történelem, hanem a technológia és a piac teremtményei, az Y, Z, Alpha generációt nem a történelmi időbe, hanem a technológiai változások piaci idejébe beleszületés különbözteti meg egymástól.” /Szilágyi Ákos: *Ma nem az írástudók, hanem az írásnemtudók felelőségének ideje jött el*. Litera.hu, 2020. június 28. <https://litera.hu/magazin/interju/szilagyi-akos-nem-az-irastudok-hanem-az-irasnemtudok-felelossegenek-az-ideje-jott-el.html> ↑
2. Manuel Castells az új korszak fenomenológiáját felrajzoló nagy háromkötetes művének, *Az információ korának* 1. kötetében (*A hálózati társadalom kialakulásában* (Budapest: Gondolat-Infonia, 2005, Fordította: Rohonyi András) az első, bevezető részt a hálózati én fogalmának szenteli (33–64). Ráérez, hogy az identitás középpontba kerülése az új korszak alapvető jelensége: „Az információs társadalmak első történelmi lépései, úgy tűnik, az identitás kiemelkedő fontosságára mutatnak rá a szervező elvek között. Az identitás vállalásán azt a folyamatot értem, melynek révén a társadalmi szereplők elsődlegesen valamely adott kulturális attribútum vagy attribútumhalmaz alapján, más társadalmi struktúrákhoz való általánosabb kötődések kizárásával határozzák meg önmagukat és saját céljaikat.” 58. ↑
3. Gábor Kovács: Self-Construction in the World Web and the Borders of Freedom in Pandemic Times. In: Jan Selmer Methi · Basia Nikiforova (Editors): *Borderology Spatial Perspective, Theoretical and Practical*. Cham, Switzerland: Springer, 2023, 191–198. ↑
4. A legelőrehaladottabb stádiumban levő, totális ellenőrzés rendszerének színtere Kína ujgurok lakta területe. Ennek részletes leírását adja Paul Scharre: *Four Battlegrounds. Power in the Age of Artificial Intelligence*. New York: W. W. Norton & Company, 2023, 79–90. ↑
5. <https://www.youtube.com/watch?v=yz91trcbeE0> ↑

6. Manuel Castells: *Networks of Outrage and Hope. Social Movements in the Internet Age*. Cambridge, Polity Press, 2012. ↑
7. „(...) a lázadás vége felszabadulás, a felszabadulás, a forradalom vége pedig a szabadság megalapozása. (...) Az alapvető félreértés a felszabadulás és a szabadság megkülönböztetésének hiányából ered: nincs természetlenebb dolog a lázadásnál és a felszabadulásnál, ha nem követi az újonnan kivívott szabadság alkotmányba foglalása.” Hannah Arendt: *A forradalom*. Fordította: Pap Mária. Budapest: Európa, 1991, 186. ↑
8. Bibó ebben vélte megtalálni az európai civilizáció történelmi egyediségét – ma ezt persze sokan a posztkolonializmus és az orientalizmus szemszögéből nagyon avítnak vélik, egy uralmi civilizáció gyomorforgató képmutatásának. Ezzel szemben Bibó az uralmi elvre épülő társadalomszerveződés meghaladásáról ír: „Nincs természettörvény, amelyik azt mondaná, hogy a rabszolgaságból a hűbériségbe és a hűbériségből a kapitalista társadalomba és így tovább fejlődünk. Az emberiségnek vannak a társadalom értelmes fejlődésére irányuló kísérletei, ilyen kísérlet a kínai, amelyik a maga előző formájában minden jel szerint megakadt, és a legújabb korban átengedte magát az európai újabb inspirációknak, és ilyen kísérlet a többszöri zökkenőkkel folyó görög-római-középkori-európai; és ahol ilyen kísérlet van, ott van értelme beszélni a társadalom fejlődéséről, és az adott esetben van értelme beszélni például forradalmakról is. Ezzel szemben a Közép-Keleten és Indiában – amelyeket nyilvánvalóan messziről nézve és elnagyoltan a tagolatlan zsarnokságok folyamatos területének tekinthetünk – nincs sok értelme beszélni például forradalmakról, mert legfőljebb palotaforradalmak vagy trónváltozást előidéző népmozgalmak folyhattak, amelyek eredményeképpen jó királyok vagy rossz királyok váltogatták egymást. Az a fajta forradalom azonban, amelyik egy uralmon számonkéri azt, hogy elvileg nem tölti ki a helyes hatalomgyakorlás formáit, kereteit és tartalmát, az a féle forradalom, amelyik társadalmi reform igényével indul meg, arról csak a kínai kultúrkörben beszélhetünk, ahol az időnként kitörő nagy kínai parasztforradalmaknak ugyanaz az erkölcsi számonkérő jellege és gyakran eredménye volt, mint az európainak. (...) Nincs meg az a kényelmes helyzetünk, hogy természettörvényként állíthassuk fel a társadalom helyes és mind jobb és jobb fejlődésének a szabályát, és semmiféle ilyen természettörvénynek az elképzelése nem ment fel bennünket annak a felelőssége alól, hogy az emberi közösség helyes szervezésének a nagy akcióját lehet el is rontani, lehet zsákutcába vinni, és lehet, legújabbban, az emberiség totális pusztulása irányában folytatni.” /Bibó István: *Az európai társadalomfejlődés értelme*. <https://mek.oszk.hu/02000/02043/html/430.html> / ↑
9. Manuel Castells: *Rupture. The Crisis of Liberal Democracy*. Cambridge-Medford: Polity Press, 2019. ↑
10. Manuel Castells: *Networks of Outrage and Hope. Social Movements in the Internet Age*. 225 ↑
11. Manuel Castells: *Rupture*, 20. ↑
12. L. Kovács Gábor: A posztdemokrácia kora. „Hogy a voksbarmok patái el ne fagyjanak...” <https://ligetmuhely.com/liget/kovacs-gabor-a-posztdemokracia-kora/> ↑
13. Manuel Castells: *Rupture*, 21. ↑
14. Érdemes végighallgatni a *Népszavának* a technológia és politika viszonyáról szóló tanulságos podcastját: https://nepszava.hu/3265318_orban-viktor-szuverenitas-elon-musk-nepszava-hol-elunk-podcast ↑
15. „Igazság és politika” In: Hannah Arendt: *Múlt és jövő között*. Nyolc gyakorlat a politikai gondolkodás terén. Budapest, Osiris Kiadó-Readers International, 1995, 233-271.; „Lying in Politics. Reflection on the Pentagon Papers” In: Hannah Arendt: *Crises of the Republic*. New York: Harcourt Brace Jovanovich Inc., 1972, 1-48. ↑
16. „Igazság és politika” In: Hannah Arendt: *Múlt és jövő között* 261. ↑
17. <https://sensity.ai/why-sensity/> ↑
18. A cég kutatója, Giorgio Patrini ezt expressis verbis is megfogalmazza: Paul Scharre: *Four Battlegrounds. Power in the Age of Artificial Intelligence*, 132-133. ↑
19. Válasz a kérdésre: mi a felvilágosodás: In: Immanuel Kant: *A vallás a puszta ész határain belül és más írások*. Fordította Vidrányi Katalin, 24. <https://mek.oszk.hu/06600/06616/06616.pdf> ↑
20. Lásd erre vonatkozóan Henry Kissinger rövid, de lényegre törő írását: *How the Enlightenment Ends Philosophically, intellectually – in every way – human society is unprepared for the rise of artificial intelligence*.

<https://www.theatlantic.com/magazine/archive/2018/06/henry-kissinger-ai-could-mean-the-end-of-human-history/559124/>, illetve az ezt továbbgondoló technikafilozófiai eszmefuttatást: Yuk Hui: *What Begins After the End of the Enlightenment?* *e-flux Journal*, January, 2019, <https://www.e-flux.com/journal/96/245507/what-begins-after-the-end-of-the-enlightenment/> ↑

21. „A professzor felém nyújtotta az üvegcsét. (...) Kihajoltam az ablakon. Az utca keskeny szurdokában, ahogy a tizenegyedik emeletről lenéztem, csillogó gépkocsik folyama hömpölygött, szélvédőjük és tetejük szikrázott a napfényben. Oromhoz emeltem a nyitott üvegcsét, kicsit hunyorogtam könnybe lábadt szememmel, aztán döbbsentem meredtem a rendkívüli látványra, amely elem tárult. Mellmagasságban a levegőt markolva, mint az autózást játszó gyerekek, üzletemberek oszlopoi ügettek az úttesten. Az ügetők tömör sorában, akik sebesen kapkodták a lábukat, és deréktől hátradőltek, mintha öblös fotelben terpeszkednének, időnként feltűnt egy-egy magányos, füstölgő, zötyögő autó. Mikor a szer hatása gyengült, a kép megremegett, majd kisimult, és ismét láttam a magasból a fehér, sárga, smaragzöld autók csillogó folyamát, amint méltóságteljesen hömpölygött Manhattanen keresztül.

– Hajmeresztő – mondtam tömören. – De mindent összevéve, ha megvan a pax orbi et urbi, talán mégiscsak érdemes volt.

– No persze a jó oldala is megvan a dolognak. A szívinfarktusok száma jelentősen csökkent, mert ez a távkocogás remek torna. Másfelől viszont elterjedt az asztma, a visszér és a szívtágulás. Nem mindenki alkalmas maratoni futónak.”/A futurológiai kongresszus. In: Stanislaw Lem: *Álmatlanság*. Fordította Murányi Beatrix. Budapest: Európa Könyvkiadó, 1974, 98./ ↑
22. Szűcs Jenő: *Vázlat Európa három történelmi régiójáról*. Budapest: Magvető, 1983. Az esszét több nyelvre lefordították, egyebek mellett angolul is megjelent. ↑
23. Korábbi könyvemnek ez a központi kérdése: Kovács Gábor: *Két part között mindörökké?* Budapest: Liget, 2018. ↑
24. Csizmadia Ervin amellel érvel, hogy a jelenlegi magyar politikai berendezkedés szerves módon illeszkedik a magyar politikatörténet tradíciójába. A szerző a magyarországi változásokat az elittranszformáció kategóriájával írja le. Gondolatmenetében az ezredforduló utáni nemzetközi trendváltás – vagyis a liberális demokrácia krízise – kontextusában úgy látja, hogy a 2010 utáni átalakulás lényege a mintakövető elit felváltása a magyar politikai fejlődés hagyományaihoz visszataláló mintatformáló politikai elittel. Könyvének végkövetkeztetése: „(...) az orbánizmus a magyar politikai fejlődés *leglogikusabb* megjelenése. A Fidesz az a párt, amely a legerősebben támaszkodni tud a történelmi faktorokra, történelmi folytonosságokra. Magyarországon a történelem körülbelül másfél évtizedes tetszhalál után, valamikor a 2000-es évek közepén kezd újra megjelenni a politikai hivatkozások és a politikai gyakorlat szintjén is. (...) A magyar politikát „haladókkal” és „nem haladókkal” (hogy e két kategóriánál maradjak) benépesítve is *normális fejlődésűnek* tartanám, ha éppen kedvem lenne használni e kategóriákat. De nincs. Nem tetszik, hogy örökösen haladókra és nem haladókra, nyugatosokra és nem nyugatosokra akarjuk kettéosztani magunkat. E helyett én mást ajánlok: próbáljuk végiggondolni az 1990 utáni és a reformkortól az átmenetig tartó időszakot kétfajta európaiság egymás mellett éléseként. Olvasatomban a jelent, csakúgy, mint a múltat „mintaformálók” és „mintakövetők” közötti, kétségkívül erős küzdelem teszi ki (...) 1990 után érthető okokból az új demokráciák hasonlóságaira és a nyugati normákhoz való felzárkózás ösztönző erejére koncentráltunk. Mára azonban jól látszik: egy-egy ország mintakövetésében a *saját hagyományok* fontos korlátot jelentenek. Ha nem is azonnal, de bizonyos idő eltelte után feltétlenül. Ezeket a hagyományokat kell tehát nagyon alaposan, nagyon sokrétűen megismernünk, újra vizsgálat tárgyává tennünk. Nem nagyon hiszem, hogy a történelmi politikatudomány manapság van ennél fontosabb feladata. (...) a magyar politikai fejlődés nem zsákutcás. Ez persze, meglehet, nem nyeri el majd a tetszését – s talán az olvasók többségének tetszését sem –, de nem baj. Én így látom.” /Csizmadia Ervin: *A magyar politikai fejlődés logikája*. Összehasonlítható-e a jelen a múlttal, s ha igen, hogyan? Budapest: Gondolat Kiadó, 2017, 364–365, 370, 371, 372/ ↑
25. Szilágyi Ákos: *Vezérdemokrácia vagy cezarizmus?* 2000, 2015/5 <https://ketezer.hu/2015/10/vezerdemokracia-vagy-cezarizmus/> Szilágyi itt Körösényi András *Vezér és demokrácia* (Budapest: L'Harmattan, 2005) című könyvében kifejtett vezérdemokrácia-konceptióval polemizál – kifejtve, hogy az értékmentesség itt valójában bújtatott apológia – helyenként igen keményen megfogalmazva ellenvetéseit. Körösényi későbbi írásaiban aztán maga is továbbgondolja a koncepciót. A 2010 után kialakuló hatalmi-politikai szerkezetet olyan plebisciter vezérdemokráciaként (PVD) írja le, amely voluntarista és autoriter jellegű politikát folytat: „Orbán rendkívüli kormányzást legitimáló válsághelyzetben került kormányra, és kreatív válságnarratívával, a válsághelyzet

(percepciójának) folyamatos fenntartásával permanenssé tette a politikai voluntarizmust, azaz a politika jog, íratlan szokások és normák feletti primátusát megvalósító rendkívüli, forradalmi politikát. Mindez kiegészülve a képviselő top-down jellegének megerősödésével – sok tekintetben autoriter jellegű hatalomgyakorlást eredményezett (...) a PVD egy önálló, *sui generis* rezsimtípus. A PVD jelentősége a komparatív rezsimkutatás számára abban áll, hogy az gyümölcsöző teoretikus-fogalmi keretet kínál a liberális demokráciáktól és az autoriter diktatúráktól egyaránt eltérő rezsimek elemzésére. (...) az Orbán-rezsim olyan rezsim, amelyben a demokratikus választás és legitimitáció mellett autoriter uralom és hatalomgyakorlás jön létre.” /Körösenyi András: *Weber és az Orbán-rezsim: plebisciter vezérdemokrácia Magyarországon*. Politikatudományi Szemle XXVI/4, 2017, 22, 23/ Körösenyi egy újabb, 1923-as írásában maga is elmozdul az értékmentes leírás pozíciójából. A 'nem megfelelően' szavazó – vagyis az ellenzéki jelöltet választó – választóköri megbüntetését kilátásba helyező miniszteri nyilatkozat kapcsán fordított elszámoltatásról ír, amely az uralmon levők pártérdekét a közérdek fölé helyezi „(...) Ez a többség zsarnokságának olyan minősített esete, ahol az éppen aktuális többség támogatását megszerző politikai oldal és kormány – a képviselői felhatalmazással visszaélve – alázza a feltételeit annak, hogy a választók szabadon elszámoltassák és leválthassák. Az eltérő vélemények büntetése alázza (delegitimálja) a közjóról szóló nyilvános politikai vitát – ahogy ezt a gyakorlatban a kormány meg is tette az ún. közszolgálati médiának saját propagandaeszköze alakításával. Csak hogy ezzel a kormányon levők akadályozzák az uralkodó többségi véleményt, azaz a közvéleményt (tőlük független) megváltozásának a lehetőségét. (...) Nem egyszerűen megnehezíti a választott hivatalokban ülők elszámoltatását, de még az elszámoltatás eszméjét is alázza. A klasszikusok nyelvén: a fordított elszámoltatás a politikai zsarnokság egy formája.”/Körösenyi András: *Egy mondat a zsarnokságról – a miniszter és a fordított elszámoltatás*. Válasz online, 2023. 06. 30., <https://www.valaszonline.hu/2023/06/30/ner-forditott-elszamoltatas-lazar-janos-demokraciahiany-korosenyi-andras/> / ↑

26. „Bibó 1956-ban így ír: „*Botránya a magyar helyzet minden valamirevaló „harmadikutas” erőnek és gondolatnak is.* (...) ez a kapitalizmusra és kommunizmusra felszabdalt világ valójában rémképek ellen és álproblémákkal küzd. E rémképek középpontja ortodox kapitalistáknak és ortodox kommunistáknak az a közös előítélete, hogy a szocializmus, azaz a kizsákmányolásmentes társadalom eredményesen nem valósítható meg másképpen, mint a szabadság nyugati technikáinak a hosszú időre való elvetésével. Ezzel szemben harmadikutas – valójában egyetlen lehetséges utas – mindenki, aki azt vallja, hogy a kizsákmányolás felszámolására irányuló szocialista célkitűzés maga sem más, mint a többi emberi szabadság felé haladó egyetemes fejlődés egyik állomása, s a kizsákmányolás elleni harc nem jelentheti, sőt nem is tűrheti a politikai és közéleti szabadság már kidolgozott formáinak az elvetését. S a szabadságnak a hatalmak elválasztásán, többpártrendszeres szabad választásokon, szabadságjogokon, főleg sajtó- és véleményszabadságon, valamint bírói függetlenségen és a jogállam rendszerén nyugvó egész építménye – mely a nyugati világot minden hibája ellenére is olyan emberségessé és elviselhetővé teszi – nem valami „polgári” felépítmény, hanem egyszerűen egy objektív technika, a szabadságnak mindmáig felülmúlhatatlanul legfejlettebb technikája, melynek fölényét előbb-utóbb éppen úgy el lehet ismerni, mint egy nyugati töltőtöltőtípus vagy a Morgan-féle átöröklési elmélet fölényét, anélkül hogy ez a szocializmus ügyét veszélyeztetné.” *Bibó István: Emlékirat. Magyarország helyzete és a világhelyzet*. <https://mek.oszk.hu/02000/02043/html/538.html> ↑
27. „A társadalomfejlődésnek ez a szabadság kis köreire felépített és a szabadság felé haladó jellege a középkorban és újkorban nyugatról keletre haladva csökken. Északon az Elba vonalát szokták döntő határvonalnak venni, ameddig a nyugati értelemben vett hűbériség elterjedt, azon túl pedig a szlávokat leigázó német rablólovagok merőben gyarmati jellegű, egyoldalú kiszolgáltatottságot megvalósító, kasztszerűen elválasztott úri rendre és uniformizáltan kiszolgáltatott jobbágyságra épült uralma kezdődött. Délebbre azonban nem volt ilyen éles az átmenet, Ausztria, Csehország, Magyarország, Lengyelország egyaránt mutatnak társadalomfejlődésükben nyugatias és kevésbé nyugatias vonásokat. A keleti kereszténység területén is fel-felbukkantak olyan belső erők vagy külső hatások, melyek az egyoldalú alávetés, kiszolgáltatottság és kizsákmányolás tényeivel szembefordultak, azonban a keleti kereszténység megmerevedése s az államhoz való másféle viszonya, valamint az egészen rideg alávetésen alapuló török-tatár katonai szervezetek hatása ezeket az erőfeszítéseket hamar megakasztotta. A középkor végétől s az újkor elejétől kezdve egész Kelet-Európában kialakult az a világ, mely a kasztszerűen zárt földesúri nemességből, ridegen uniformizált, a földesúri önkénynek egyoldalúan kiszolgáltatott kelet-európai jobbágyságból, ezzel párhuzamosan szűk körre szorított, politikai öntudatra nem ébredő polgárságból és a hatalommal szemben merőben szolgáló beállítottságú értelmiségből áll. Míg tehát a nyugati fejlődést a társadalmi erőviszonyok szüntelen mozgása, előrehaladása, a kelet-európai társadalmakat a társadalmi erőviszonyok mozdulatlan megmerevedése jellemezte.” / *A magyar társadalomfejlődés és az 1945. évi változás értelme* <https://mek.oszk.hu/02000/02043/html/327.html#328/> ↑
28. <https://port.hu/cikk/magazin/bicskanyitogatoan-hiteles-az-uj-magyar-iskolafilm/article-104767>

<https://liget.substack.com/p/mit-nem-ertesz-ezen-fekete-pont> ↑

29. Kritikák a filmről: <https://stereoakt.hu/eloadasok/nyersanyag/> ↑

30. Interjú a filmről a rendezővel: <https://www.valaszonline.hu/2024/02/05/nyersanyag-boross-martin-interju-kolozsvar-ertelmiseg-film-roman-magyar-cigany-szinhaz-pusztaszomaj/> ↑

kép | vecteezy.com

Kiss Lajos András

AZ INFORMÁCIÓS VILÁGTÁRSADALOM JÖVŐJE 2.

TÖPRENGÉSEK YUVAL HARARI NEXUS CÍMŰ KÖNYVE OLVASÁSA
KÖZBEN

2025-02-24 | ESSZÉ

Harari a *Nexus*ban sok szempontból a *Homo Deus* problematikáját folytatja, továbbra is az emberi történelem egészének útját igyekszik nyomon követni a kőkorszaktól az írásbeliség és a könyvnyomtatás forradalmi teljesítményein át a mesterséges intelligencia éppen napjainkban globálissá terebélyesedő korszakáig. A *Nexus*

eredetisége elsősorban abban a törekvésében érzékelhető, hogy az (ismert) emberi történelem szinte minden problémáját összekapcsolja az információs hálózatok fejlődésével. Számára a történelmi események lényege elsődlegesen „hálózati teljesítmény”. Éppen ezért érthető, hogy legelső kérdése ennek a manapság rendkívül divatos fogalomnak a megválaszolhatóságára irányul: voltaképpen mi az információ? A szerző őszintén bevallja, hogy a meghatározás korántsem egyszerű, hiszen „... olyan fogalom meghatározása, mint az *információ*, nézőpont kérdése.” [1] Azt sem egyszerű meghatározni, hogy az információ milyen viszonyban van a ténnyel, az igazsággal, illetve a valósággal. Az információ naiv értelmezése szerint a dolgokat az „igazságkeresés kontextusa teszi információvá”, vagyis az információ a valóságot reprezentálja. Harari azt írja, egy feltételezés olykor a valóságot tükrözi, de korántsem tekinthető abszolút szükségszerűségnek. Csak az igazságot lehet a valóság hiteles reprezentációjának tekinteni, viszont „(...) a legtöbb információ nem a valóság reprezentációjának kísérlete, és az információt valami egészen más határozza meg. Az emberi társadalomban és valójában minden biológiai és fizikai rendszerben az információ *nem reprezentál semmit.*” [2] Az információ mindig valamilyen *történetbe*, illetve *elbeszélésbe* rendezve nyeri el értelmét, és csak ekkor deríthető ki, hogy a valóságot (illetve az igazságot) reprezentálja, vagy valamilyen más célnak alárendelt.

információ-struktúrák

Érdeemes az álláspontot Markus Gabriel meghatározásával összehasonlítani. A német filozófus szerint a fogalom mai értelmezése szorosan kapcsolódik az úgynevezett digitális korszakhoz, ami egyúttal megfeleltethető a felfogásnak, amit a tudományfilozófiában Gottlob Frege óta a *gondolatok jelentéseként* vagy *értelmeként* határoznak meg. A huszadik század első felében Russell, Whitehead és Wittgenstein a Gottlob Frege által kitaposott úton haladnak, és a lényegét illetően a gondolkodást egyszerű információfeldolgozásnak tekintik. Amikor tényekről beszélnek, feltételezik, hogy ezek valóságosan létező információ-struktúrák, amelyeket a gondolataink „megragadnak”, majd értelmes kijelentések formájában a külvilág tudomására hoznak. „Értelmen kívüli tények egyszerűen nincsenek.” [3] A tények összessége mégsem azonos azzal,

amit az értelem megragad belőlük. Könnyen belátható, hogy az emberi értelem, mivel mindig valamilyen „valóságossal” lép kapcsolatba, maga is a „valóságos tények” közé tartozik. „Tehát bizonyos tekintetben a tények önmagukhoz kapcsolódnak, ami abban a 'tényben' érhető tetten, hogy önmagunkhoz is a tényeken keresztül viszonyulunk. Az viszonyulási mód, amelyben a tényeket képesek vagyunk felfogni, illetve gondolatainkat tartalommal megtölteni, nos, éppen ez az, amit információnak nevezhetünk.” [4] A gondolkodás területén csak „olvasható és megismerhető” ténystruktúrákkal találkozunk. Kizárólag erre a fundamentumra támaszkodva vagyunk képesek anyagi-energetikai módon kódolni a gondolatainkat, és „... éppen ezért tudom most megírni ezt a könyvemet is. A könyv információt tartalmaz, amelyben az én gondolataim fejeződnek ki. Ezért lehet ez a könyv nem pusztán egy értelmetlen fekete-fehér nyomat, hanem jelentés-kifejezés.” [5] Erre a felismerésre épül napjaink univerzális információ-filozófiája is. Mindebből egyenesen következik a megállapítás, hogy hamis információk, azaz alternatív tények és álhírek („fake news”) valójában nem léteznek, csak az információk helytelen használatáról beszélhetünk. Ezért az „álhírek” kifejezés maga is „álhír”, amely csak arra jó, hogy összezavarjon bennünket. Az álhírek nem „alternatív tényekről” szóló híradások, hanem téves vagy hamis híradások, amelyek a hozzájuk kapcsolódó értékítéletekkel, illetve kommentárokkal eltorzítják a tényeket. A könyv vége felé Markus Gabriel megemlíti Yuval Harari *Homo Deus* című könyvét, és igazat ad az izraeli filozófusnak: mi, emberek, sohasem vagyunk olyan helyzetben, hogy minden részletét átlássuk a körülöttünk zajló események sokaságának. Ezért aztán történeteket mesélünk magunknak, amelyek koherens egészként lépnek a tudatunkban zajló „valós” folyamatok helyébe. „Harari azzal a valóban helyes tétellel zárja a *Homo Deus* című könyvét, hogy az emberek kénytelenek történetekké összeállítani az általuk megélt eseményeket, amelyek – bizonyos kritikai tömeget elérve – lehetővé teszik az embercsoportok tartós kohézióját.” [6]

Nos, a *Nexus* elsődleges mondanivalója éppen annak a „ténynek” az igazolására épül, hogy az információ elsősorban nem a tények reprezentálása, és nem is az igazság és a hamisság megkülönböztetése a célja – az információ más információkhoz kapcsolódva lehetővé teszi, hogy bizonyos embercsoportok tartós és működőképes közösségeket hozzanak létre. Az információ elsődleges szerepe az összekapcsolás: „... információ az, ami a különböző pontokat hálózattá köti össze. Az információ nem feltétlenül informál bennünket a dolgokról – hanem alakzatba helyezi azokat.” [7]

Harari könyve elsődlegesen az emberi történelem információs hálózatainak sokszínű „katalógusa”. A szerző úgy véli, a biológiai folyamatok is tekinthetők információs hálózatnak. Sajnos, az nem válik egyértelművé Harari okfejtéséből, hogy a DNS – mint molekuláris információ – csak távoli, legfeljebb „analogikus kapcsolatban” van az emberi társadalmakban működő információs hálózatokkal, vagy mindkét hálózatfajta ugyanazt a „lényegiséget” juttatja érvényre. Kétségtelen, a szerző a továbbiakban alapvetően az emberi történelem információs hálózatainak „működéslogikájával” foglalkozik, és többnyire érdekes és elgondolkodtató kommentárokkal tarkítja az emberi civilizáció tízezer éves történetét összefoglaló „megaelbeszélését”.

közösségi kohézió

Az emberi faj megkülönböztető jegye, mondja Harari, nem a gondolkodásban, hanem a „rugalmas együttműködés” készségében érhető tetten, ami mögött a nyelvi és kommunikációs képességben végbement evolúciós változások rajzolódnak ki. A fogalmi gondolkodás képessége azért lehet az ember nevű lény „privilegiuma”, mert agyunk a különféle fiktív történetek kitalálásán és verbális kommunikációján keresztül edződött, és éppen ezek az általánosan ismert és elismert „sztorik” jelentik a közösségi kohézió legfontosabb fundamentumát. Az emberi közösségek folyamatosan szélesedő kooperációs teljesítményéhez nem szükséges, hogy a tagok személyesen ismerjék egymást. Sokkal fontosabb, hogy az emberek együtt élő csoportjai higgyenek a nemzedékről nemzedékre hagyományozódó narrációkban, amelyek morális értékeket, viselkedési mintákat és világértelmezéseket közvetítenek számukra. A nagy világvallásokat ugyanúgy az interszubjektív entitásokhoz tartozás élménye és szükséglete tartja életben, mint a modern korok diktátorainak (például Sztálin, Hitler) hatalmát is a „karizmatikus vezetők” köré szőtt, a totalitárius ideológiákkal szimbiózisban élő modern mítoszgyártás alapozta meg. „Az emberi hálózatokat általában fiktív történetek tartják össze, főként olyanok, amelyek interszubjektív entitásokról, például istenekről, pénzről, nemzetekről szólnak. Az emberek egyesítése szempontjából a fikciónak két, természetéből adódó előnye van a valósággal szemben. A fikciót kedvünk szerint egyszerűsíthetjük, míg az igazság általában bonyolult, mivel maga a valóság is bonyolult, amelyet reprezentálni igyekszik.” [8] Harari szerint a nemzet is csak „interszubjektív entitás”, vagyis nincs sok köze a primer valósághoz és az igazsághoz.

Mint a politikusok által generált „narratív identitás” kizárólag arra szolgál, hogy az aktuálisan hatalmon lévők ideológiai legitimációjaként megkérdőjelezhetetlenné tegye a fennálló rend erkölcsi vagy éppen vallási tekintélyét. Harari joggal hivatkozik az Amerikában élő és alkotó Benedict Anderson *Elképzelt közösségek* című klasszikus munkájára – amelynek legfontosabb állítása, hogy a premodern vallási közösségeket és a 19. század elejétől megerősödő nacionalista ideológiákat a hatékonyan működő fikciós világok körébe kell utalnunk –, és az is jól kitapintható, hogy az izraeli gondolkodó nacionalizmus-felfogása számos ponton hasonló. ^[9] Harari némelykor engedékenynek mutatkozik, és elismeri, hogy nem minden politikus hazudik, amikor a nemzeti identitásra és a közös történelmi múlt összetartó erejére hivatkozik, „Ugyanis nem csupán az igazmondás és a hazugság közül választhatunk. Van egy harmadik lehetőség. Egy fikatív történet elbeszélése csak akkor hazugság, ha úgy teszünk, mintha a valóságot reprezentálnánk vele. Akkor nem az, ha nem színlelünk ilyesmit, hanem elismerjük, hogy a létező valóság reprezentálása helyett új interszjektív valóságot kívánunk létrehozni.” ^[10] Ez a „lazább követelmény” már elfogadhatónak, illetve sokak szemében talán teljesíthetőnek is tűnik, de némi kétség

továbbra is munkál bennem. Véleményem szerint a társadalmi-politikai élet kommunikációs gyakorlatában szinte teljesíthetetlen elvárás, hogy a politikusok megnyilatkozásai megfeleljenek a tudományos kijelentések igaz/hamis normáinak, és őszintén vallják be: „Kérem, amit én most felkínálok Önöknek, az csak egy fikció”. Vagy mit szólnánk ahhoz, ha egy politikus a következő mondatokkal indítaná kampánybeszédét: „Most nem tudósként szólok Önökhöz. Ha a nemzeti múltunk minden tekintetben hiteles és tudományos bizonyítékokkal alátámasztott valóságára kíváncsiak, forduljanak akadémiaiánk illetékes kutatóintézeteinek munkatársaihoz. Én, itt és most, csak politikusként nyilatkozom meg, és a saját politikai közösségemnek az *interszjektív valóságról* alkotott vízióiról és ezek általam feltételezett igazságáról szeretném meggyőzni Önöket.”

funkcionális részrendszerek

A modern társadalmak működését valóban nem lehet egyetlen, átfogó diskurzus keretében leírni. Egyébként a modern világrend széttöredezett

működésére már Immanuel Kant is felfigyelt, és *A fakultások vitája* című munkájában meggyőzően érvelt amellett, hogy a vallás, a jog és a tudomány (filozófia) más és más diskurzus-szabályoknak engedelmesskedik. Részben az ő nyomdokain haladva, a múlt század német szociológusa, Niklas Luhmann úgy fogalmaz, hogy napjaink (nyugati) társadalmi a funkcionális részrendszerek keretében működnek, azaz másfajta kommunikációs szabályrendszerekkel találkozunk a jogban, a gazdaságban, a vallásban, a művészetben, a tudományban, a privát szférában stb. A jog részrendszerében folyó diskurzusban a jogos/jogtalan, a gazdaságban a rentábilis/nem-rentábilis, a vallásban az immanens/transzcendens, a tudományban az igaz/hamis, a művészetben a szép/rút, az intimitás szférájában pedig a szimpatikus/antipatikus kódpár szabályozza a kommunikációt. A politikai szférában a hatalomra kerülni/ellenzékben maradni kódpár érvényes. Kétségtelen, az utóbbi részrendszer, azaz a politika világa engedelmesskedik legkevésbé a Luhmann által akkurátusan leírt szabályrendszernek.

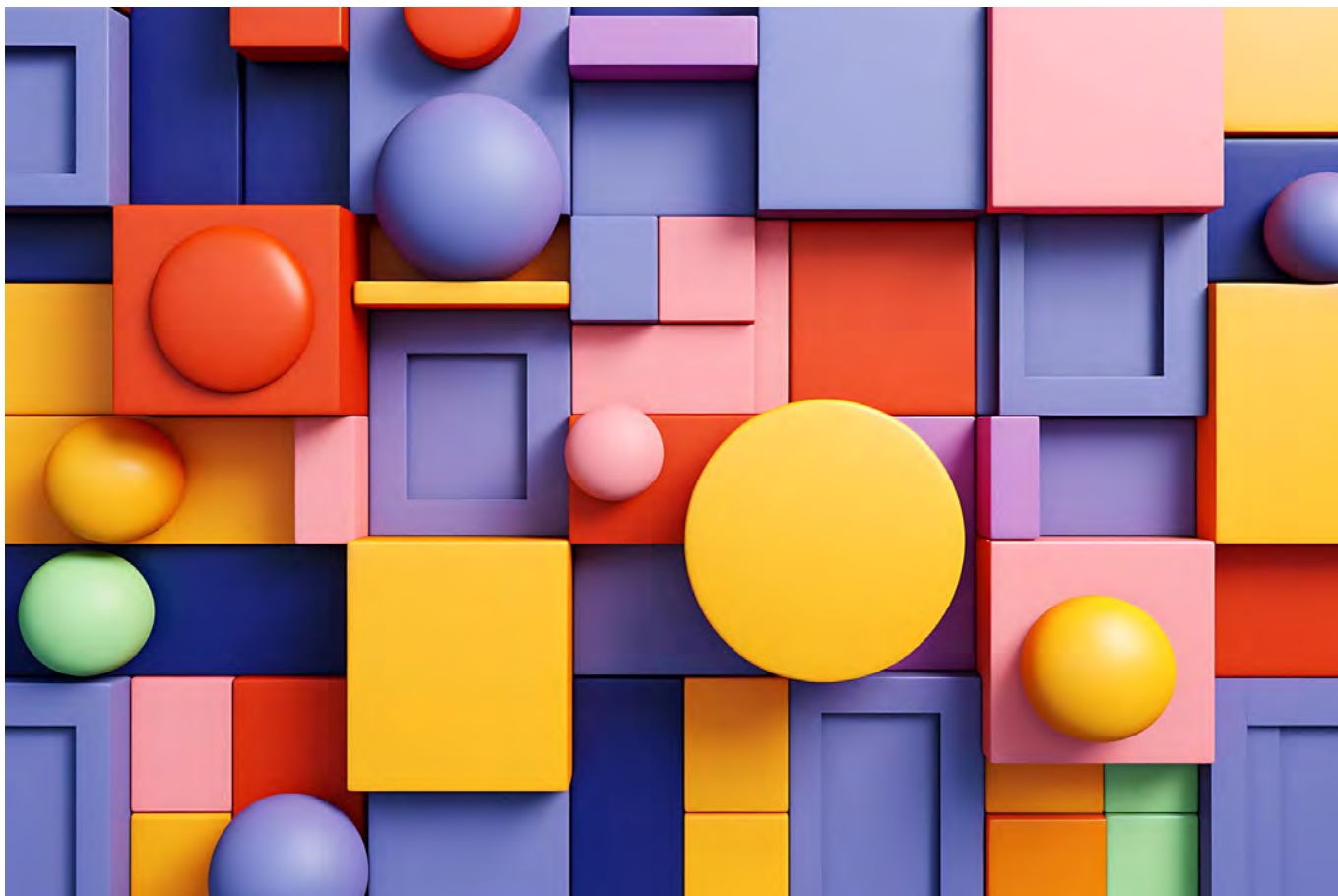
Jean-François Lyotard írja: egyrészt igaz, hogy a történeti-politikai diskurzusban megjelenő valóság jobbára diakrón történések sorozata, és „... ezt az eseményhalmazt elvileg ugyan le lehet írni a tudományos diskurzusokra jellemző deskriptív mondatokkal, de hogy mi az iránya ennek a sorozatnak, ezt képtelenség megmondani. Nem lehet tudni, hogy a sorozat a fejlődés, a regresszió vagy a stagnálás szabályainak engedelmessékedik-e.” [11] A gyakorló politikust általában nemigen érdeklik ezek az elméleti dilemmák. Ő úgy gondolja, s ebben talán nem is téved, hogy foglalkozzanak ezekkel a szakmai kérdésekkel a filozófusok és a történészek. „Én azzal is megelégszem, ha megnyerem a következő választást.” Azt már Immanuel Kant is világosan látta, hogy az ember nevű lény voltaképpen különleges *kompozitum*, ugyanis egyszerre két világ polgára: része az objektív törvények szerint működő személytelen, kozmikus rendnek, akire ugyanúgy érvényesek a természet fizikai és biológiai törvényei, mint bármelyik más létezőre, ugyanakkor mint *homo politicus* és *homo moralis* ésszel és szabad akaratúval rendelkező lényként tekint magára, aki újra és újra arra törekszik, hogy az általa elképzelt *Jó* közelébe kerüljön. Olykor persze Harari is megpróbál differenciáltan

gondolkodni, illetve érvelni, például amikor a társadalmi alrendszerek működésének zavarait, illetve a hibák és tévedések korrekciójának lehetőségeit vizsgálja. „A populistáknak igazuk van abban, hogy a tudósok ugyanúgy nem mentesek az emberi előítéletektől, ahogyan senki más sem. Azonban hála az intézményi önhelyesbítő mechanizmusoknak, ezeken az előítéleteken túl lehet lépni. Elegendő empirikus bizonyíték birtokában gyakran csak néhány évtizedre van szükség ahhoz, hogy egy unortodox elmélet felforgassa a már rögzült bölcsességeket, és új konszenzussá váljon.” [12] De ahhoz, hogy a tudomány önhelyesbítő mechanizmusai hatékonyan működhessenek, elengedhetetlen feltétel, hogy a tudomány autonóm rész- vagy alrendszerként jelenjen meg a társadalomban. Persze ennek a követelménynek a többi részrendszer autopoietikus (önszervező) teljesítményére is érvényesnek kell lennie, mert a jog, művészet, a gazdaság stb. részrendszereinek ugyancsak megvannak a maguk „autonóm önszabályozó kódjai”, amelyeknek „engedelmeskedniük” kell, hogy sikeresen működjenek. Ezt a feltételt mintha Harari is elfogadná, hiszen néhány oldallal később ezt írja: „A tudományos intézetek azért engedhetnek meg maguknak erős önhelyesbítő mechanizmusokat, mert a társadalmi rend megóvásának nehéz feladatát más intézményekre hagyják. Ha betörnek egy vegyész laboratóriumába, ha egy pszichiáter halálos fenyegetést kap, nem egy szakfolyóiratnak fognak panaszkodni, hanem a rendőrséget hívják.” [13] Ez pontosan így van, és abban is igaza van Hararinak, hogy a modern demokratikus politikai rendszerekben viszonylag hatékonyan és kiszámíthatóan működnek ezek a korrekciós mechanizmusok. Például a X évenkénti parlamenti választások – jó esetben – lehetőséget biztosítanak, hogy a választópolgárok megerősítsék az aktuálisan hatalmon lévők hatalmát, vagy éppen más politikai pártok képviselőinek szavazzanak bizalmat. Az is igaz, hogy a diktatúrákból, illetve totalitárius rendszerekből jórészt hiányoznak ezek a korrekciós mechanizmusok: működnek, amíg működnek, és egyszer csak – gyakran egészen váratlanul – összeomlanak. A szerző legfontosabb állítása: a demokráciák és a totalitárius rendszerek közötti alapvető különbség abban áll, hogy amíg a demokratikus rendszerek sokféle, heterogén és decentralizált információs hálózatokra épülnek, a diktatúrák minden információt egyetlen központba koncentrálnak, és a társadalom minden szegmensének irányítását kizárólag ebből a centrumból kiindulva tartják elképzelhetőnek.

információs deficit

Más kérdés, hogy ellentétben a modern diktatúrákkal: „Néró római császár például nem rendelkezett olyan eszközökkel, amelyekkel a távoli falvakban élő parasztok életét mikromenedzselhette

volna. Így aztán sok diktatórikus rendszerben is jelentős autonómia marad az egyéneknek, vállalatoknak és közösségeknek.” [14] Valóban, a szabadság és az autonómia lehetősége bizonyos fokig az információ-hiányból is eredhet. Ebben ugyancsak igaza van Hararinak. Az, hogy a központi hatalom információs deficitje olykor hasznos lehet, véleményem szerint rendkívül érzékletesen jelenik meg *A hazafi* című nagy sikerű amerikai filmben, amelyet a kétezres évek elején mutattak be. A sztori az amerikai függetlenségi háború éveiben játszódik Dél-Karolina államban. A történet elején arról vitatkoznak az állam befolyásos telepesei, hogy érdemes-e csatlakozniuk az akkor már egy éve zajló függetlenségi háborúhoz. A film főhőse, a franciák és az indiánok elleni háborúk bátor harcosa, Martin százados (Mel Gibson) hozzászólásában először azt ajánlja megfontolásra a vita résztvevőinek: „Fölöttünk, amerikai telepesek fölött jelenleg egyetlen ember, a tőlünk háromezer mérföldre található brit uralkodó zsarnokoskodik. Nem találkoztunk vele soha, s nyilván ő sem tud rólunk semmit. És akkor most tegyük fel a kérdést: mit nyerünk azzal, ha majd mi magunk választunk magunknak ezer kis zsarnokot, akiknek székhelye egy mérföldnyire lesz innen, és minden információval rendelkeznek rólunk?” (Nem szó szerint idéztem, de igyekeztem hitelesen összefoglalni.) Végül persze a csatlakozás mellett döntenek a telepesek, de ez a kis intermezzo elgondolkodtatja a nézőt, vajon biztosak lehetünk-e, hogy mindig az előnyünkre szolgál az információs hálózatok bővülése és ezek hatékonyságának szakadatlan erősödése?

Harari – az első pillanatra talán szokványosnak tűnő – egyszerű és könnyen érthető vázlatot is felkínál az információs technikák és technológiák történeti fejlődéséről, amely aztán keretüül szolgál számos eredeti, ugyanakkor sok szempontból vitatható kommentárjának. A kőkorszakban a szájhagyományok, a barlangfestmények és más primitív szimbólumok jelentették az információcsere elemi formáját. Ezeknek is szerepük volt a bonyolultabb információs hálózatok létrejöttében, amelynek első „forradalmi” típusát az írásbeliség megszületésében látja. Az emberek által megteremtett interszubjektív valóságok (elsősorban a verbális kommunikáció) hatékonyságának határt szabott az agykapacitás. „Ezt a határt azonban az írásbeliség segítségével át lehet lépni. A dokumentumok nem reprezentáltak egy objektív, megtapasztalható valóságot; maguk voltak a valóság... olyan precedenseket és modelleket biztosítottak, amelyeket később a számítógépek is használtak. A számítógépek azon képessége, hogy interszubjektív valóságokat hozzanak létre, voltaképpen az agyagtáblák és a papírlapok hatalmának kiterjesztése.” [15] Az írás által megszületett újfajta információs technika lehetővé tette az ókori birodalmak (Mezopotámia, Egyiptom stb.) számára, hogy hatékonyan működő bürokráciát

építsenek ki, és a tulajdonjoghoz, a hitelszerződésekhez kapcsolódó információt tárolni és átörökíteni lehessen. Az állam kiszámítható működéséhez szükséges volt, hogy az írott szerződések önálló életre keljenek, és szinte „kommunikációs partnerekként” lehessen kezelni ezeket. „A hitelszerződéseket (*duākum*) ‘megölték’, amikor a hitelt visszafizették. Ez úgy történt, hogy az agyagtáblát megsemmisítették, ellátták valamilyen jellel, vagy letörölték róla a pecsétet.” **[16]** Az írott szerződés több volt, mint egyszerű reprezentáció: maga is a valóságos dolgok sorába lépett. De az írott szöveg információs funkciója talán nem is az állami bürokráciák hatékony működésében, hanem a vallások, kiváltképpen a monoteista vallások társadalomszervező és a kollektív viselkedési normákat megfellebbezhetetlen erővel kontrolláló funkciójában teljesedett ki. A monoteista vallások fundamentumát a szent könyvek (Biblia, Korán) szövegeinek transzcendens, a véges emberi értelem képességeit meghaladó eredete garantálta. Az emberek csak lejegyezték, nem megalkották ezeket a szövegeket. Persze az a megkerülhetetlen szükségszerűség, hogy az isteni akarat mégiscsak az esendő ember közvetítésével került rögzítésre, már a kezdet kezdetén is vitákhoz és véres erőszakba torokolló vallásháborúkhöz vezetett. A számos Biblia-másolat közül melyik tekinthető hitelesnek? A Talmud szerint már egyetlen betű kihagyása is a világ pusztulásához vezet. De ki dönti el, melyik szöveg a helyes, és melyik nem? Ki rendelkezik a hiteles értelmezés jogával és felelősségével? „Még ha az emberek meg is egyeznek egy könyv szent voltában és pontos megszövegezésében, ugyanazokat a szavakat is értelmezhetik különbözőféleképpen. A Biblia azt mondja, szombaton nem szabad dolgozni. Nem tisztázza azonban, hogy mi számít munkának. Szabad-e megöntözni a földünket szombaton?” **[17]** Való igaz, hogy a csoportok, amelyek kivívták maguknak a szent könyvek autentikus értelmezésnek jogát, fölébe kerültek az adott vallási közösséghez tartozó „laikus vagy inkompetens embertársaiknak.” Idővel a „... rabbik lettek a zsidóság technokrata elitje, akik sokévi filozófiai és jogi vitatkozással fejlesztették érvelési és szónoki képességeiket. Így hát visszafelé sült el az a próbálkozás, hogy az új információs technológiával megkerüljék a tévedésre hajlamos emberi intézményeket, hiszen a szent könyvek megmagyarázásához szintén emberi intézményre volt szükség.” **[18]** Amíg például a korai kereszténység híres egyházatyái (Órigenész, Szent Ágoston) viszonylag szabadon értelmezték a Bibliát, a világi hatalommal szimbiózisban élő

katolikus egyház működésében (élén a római pápával) már szétválaszthatatlanul egybeolvadt a „krisztusi eredet” tisztasága és a „gyarló emberi intézmények” pragmatizmusa.

hisztérikus méretek

Az információs hálózatok kiteljesedésében a könyvnyomtatás megszületése és viharos gyorsasággal történő elterjedése jelentette a következő forradalmi változást. A 16. században

elsőként protestáns egyházak ismerték fel ennek a technikai találmánynak az igazi jelentőségét, és azt hirdették, hogy az egyre könnyebben beszerezhető Biblia értelmezése nemcsak joga minden hívő embernek, de kifejezetten kötelessége is, hogy Isten szándékát maga fejtse meg. „Csakhogy Isten szava sohasem értelmezte magát, ezért előbb-utóbb nemcsak a lutheránusoknak és a kálvinistáknak, de az összes többi protestáns felekezetnek is saját egyházi intézményt kellett alapítania, és feljogosítania a szöveg értelmezésére, valamint az eretnekek üldözésére.” [19] A könyvnyomtatásnak köszönhetően lehetővé vált a korábbi korokhoz képest jóval szabadabb, az egyházi és a világi hatalmak által kevésbé kontrollálható információcsere. A kora újkor nagy természettudósai, Kopernikusz és Galilei sokkal egyszerűbben és hatékonyabban tudták eljuttatni forradalmian új elméleteiket az írni és olvasni tudó polgárokhoz, mint a korábbi nemzedékek tudósai. De a nyomda nemcsak a tudományos ismeretek gyors terjedését tette lehetővé, hanem „a vallásos fantáziákét, az álhírekét és az összeesküvés-elméleteket is.” [20] Az effajta álhírek ideáltípusát a boszorkányok világméretű összeesküvéseiről szóló legendákban fedezhetjük fel, amelyek akkor pörögtek fel igazán, amikor ezek a konstruált és hamis „információk” nyomtatott könyvek formájában is terjedtek a lakosság viszonylag széles rétegeiben. Ekkor vált igazi bestsellerré a *Boszorkányok pörölye*, amely a „boszorkányok sátáni gonoszságának” részletezésével sokkolta az olvasókat. Részben ennek „köszönhető” az ezeröttszázas évek végén kulmináló, szinte hisztérikus méreteket öltött boszorkányüldözés, amelynek Európa-szerte több tízezer ártatlan áldozata volt. Noha némely egyházi személy és teológus, a józan ész és a keresztényi szeretet nevében megpróbálta megállítani a hisztériát, a katolikus egyház legfelsőbb intézményei, élükön a római pápával – legalábbis hallgatólagosan – asszisztáltak

ártatlan emberek megkínzásához és kivégzéséhez. A boszorkányperek, eretneküldözések, erőszakos térítések, a hitetlenek kiátkozásának sok évszázados gyakorlata a monoteista egyházak, közöttük a keresztény felekezetek intézményeinek rendkívül gyenge önkorrekciós teljesítményéről tanúskodnak, és ezeknek a hibáknak a beismerésével jórészt még mindig adósak az egyházak. Harari az amerikai őslakos indiánok tömeges elpusztítását is az „egyház hivatalos irányelvéből fakadó” erőszakos térítéssel magyarázza. Itt azonban érdemes megállni kicsit. Valóban egyedül a katolikus egyház lelkén szárad a szomorú történelmi tény, hogy az Amerika felfedezését követő évszázadban (1500 és 1600 között) a kontinens lakosságának közel kilencven százaléka elpusztult? Ha habozás nélkül igennel válaszolnánk a kérdésre, igencsak leegyszerűsíténénk és eltorzítanánk a valóságot. A demográfusok szerint akkoriban körülbelül nyolcvanmillió ember lakott Észak- és Dél-Amerikában, azaz a Föld nagyjából minden ötödik vagy hatodik embere az újonnan felfedezett kontinensen élt. Tzvetan Todorov az *Amerika meghódítása* című könyvében írja, hogy valóban ebben az évszázadban került sor minden idők legnagyobb népirtására, hiszen például Mexikó lakossága huszonötmillióról egymillióra csökkent. De nem az történt, hogy a spanyolok szándékosan kiirtották a bennszülötteket. „Inkább a bennszülötteket ért kulturális sokk feldolgozatlansága állt a rettenetes genocídium hátterében. A humanista szerzetesek (például Bartolomé de las Casas) arról számoltak be, hogy a bennszülött anyák tömegesen fojtották meg az újszülötteket, illetve a férfiakból és a nőkből szinte teljesen kiveszett a szexuális vonzalom. Vagyis az őslakosoknak szó szerint elment a kedvük az élettől.” [21] A későbbi századokban éppen a jezsuita szerzetesek voltak azok, akik missziós telepeket hoztak létre Dél-Amerikában, hogy a szétesett indián közösségek elviselhető feltételek mellett szerveződhessenek újjá. A portugál rabszolga-kereskedők rendszeresen támadták ezeket a telepeket, egyaránt pusztítva a bennszülötteket és a misszionáriusokat.

Harari nem, vagy csak alig reflektál ezekre az információkra. Óvatosan fogalmaz, de mégiscsak azt sugallja, hogy a monoteista vallások mindegyike, illetve az olyan modern totalitárius rendszerek, mint például a sztálini diktatúra „lényegi rokonságban” állnak. „Nem kellene-e a katolikus, vagy a görögkeleti egyházat is totalitárius intézménynek tekintenünk?” ^[22] Talán nem, hangzik a válasza, mivel a katolikus egyház mindig megőrizte viszonylagos függetlenségét az állami szervektől, ellentétben a sztálini rendszerrel, ugyanis „... Szovjetunióban az állam és a párt egymást erősítette, és mindkettő, *de facto* vezetője Sztálin volt.” ^[23] Harari számos kritikus próbált magyarázatot találni a gondolkodó radikális vallásellenességére. Némelyek úgy vélik, az izraeli kisvárosban felnőtt, homoszexuális Harari serdülőként sokat szenvedett a zsidó ortodoxia által (is) nyíltan képviselt homofób nézetektől, ami legalább részben magyarázza a monoteista vallások iránt érzett ellenszenvét. Talán így van, talán nem. Nehéz vagy szinte lehetetlen pontos választ adni a kérdésre, de a bizonytalanságtól nem kell megijednünk, inkább örüljünk, hogy egyelőre senki sem

lát a másik ember fejébe, és nem tudja „elolvasni” a gondolatait. Ennek lehetőségét már a közeljövőben sem lehet kizárni, mondja Harari. Hiszen, ha a színre lépnek a „gondolatolvasás” képességével rendelkező mesterséges intelligenciák, azok lesznek „világunk új diktátorai”.

provokatív megfogalmazások

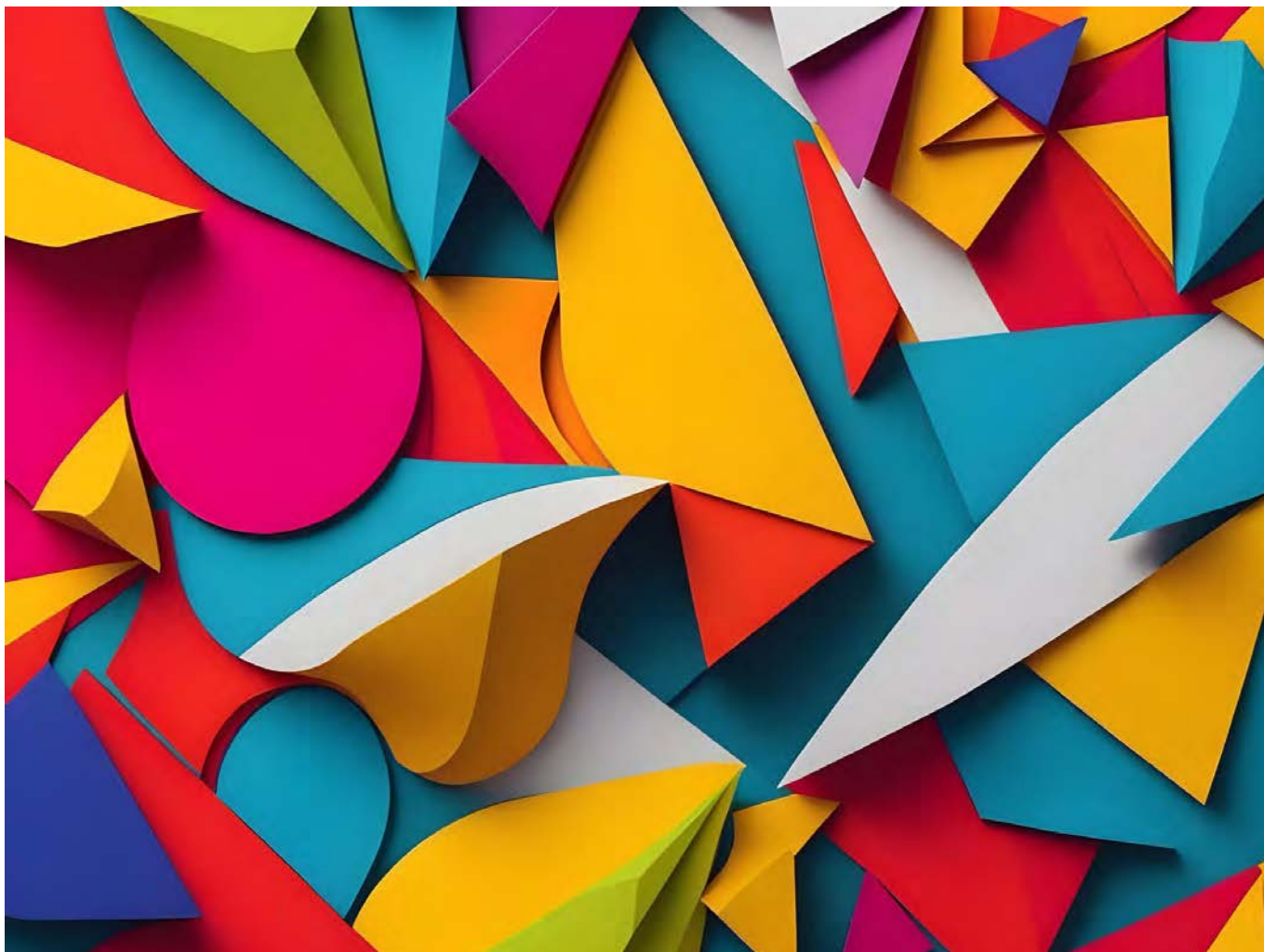
Egyébként, mintegy a szerző mentségéül felhozva, a monoteista világvallásokban rejlő „immanens erőszak” tézise korántsem tekinthető Yuval Harari „eredeti ötletnek”.

Évezredes hagyománya van ennek az erősen kritikus hozzáállásnak (olykor persze csak szimpla vádaskodásnak), amit már csak a történeti hűség miatt sem üdvös cselekedet a világ „minden gonoszságra képes ateistáinak és materialistáinak” számlájára írni, ahogy azt manapság is gyakran tapasztaljuk. Elég csak belelapoznunk az utóbbi félévszázad polgári anti-monoteista irodalmának néhány gyakran idézett munkájába, máris láthatjuk, hogy számos vallás- és kultúrtörténész, illetve filozófus milyen éles bírálatokat fogalmaz meg a három nagy monoteista világvallás állítólagos „erőszakcultuszával” szemben. [24] A brit politikafilozófus, John Gray, a nemrégiben magyarul is megjelent *Az ateizmus hét formája* című könyvében érdekes és meghökkentő „információkkal szolgál” egy bizonyos William Empson nevű brit irodalomtudósról, akit a huszadik század egyik legjelentősebb irodalomkritikusaként tartanak számon. Az élete bizonyos szakaszában maoista eszméket valló Empson olykor egészen szélsőségesen keresztényellenes állításokat fogalmazott meg, és egyenesen gonosznak nevezte a kereszténység Istenét, aki „meglepően hasonlít Sztálin Jóska bácsira; ugyanaz a türelem a keménység látszata mögött, ugyanaz az időnként fellángoló jovialitás, ugyanaz az alapvető gátlástalanság, ugyanaz a hajlam a dührohamra”. [25] Ezek az „információk” ugyan nem igazolják Harari „anti-monoteista” álláspontjának igazságát, de talán abban segíthetnek, hogy érthetőbb kontextusba helyezik a szerző olykor valóban provokatív megfogalmazásait.

A *Nexus* első részének utolsó fejezete a huszadik század totalitárius rezsimeinek rémtetteit, kiváltképpen a sztálini korszak emberiségellenes bűneit veszi sorba, amelyek technológiai háttérében az emberi hálózatok kifinomult információs

rendszerei álltak. A kora újkori Európa boszorkányvadászai jobbára csak a rosszindulatú pletykákra támaszkodtak, mert nélkülözték a modern információs technikákat, viszont a szovjet kulákvadászok „egy totalitárius rendszerben dolgoztak”, rendelkezésükre állt „a távíró, a vonat, a telefon és a rádió – na meg egy óriási kiterjedésű bürokrácia. Ők két évet szántak a kulákok millióinak likvidálásra.” [26] Az erőszakos kollektivizálás következtében több millió, jobbára ukrán származású ember halt éhen. Az ukránul *holodomor* kifejezéssel illetett genocídium valóban a huszadik században elkövetett egyik legsúlyosabb, jórészt a szovjet totalitárius rendszer számlájára írható bűncselekmény volt. De anélkül, hogy kisebbitenénk ennek a tömeggyilkosságnak a súlyát, érdemes a világ más részein történt, a nagy ukrainai éhínségre meglepően hasonlatos emberi katasztrófákra is odafigyelni. A 2022-ben elhunyt amerikai várostörténész, ökológus és író, Mike Davis, a kétezres évek elején *A harmadik világ születése. Éhségkatasztrófák és tömeggyilkosságok az imperializmus korában* címmel sok vitát kiváltó könyvet jelentetett meg. [27] A könyv a tizenkilencedik század végi két éhségkatasztrófa történetét és az azt követő, a déli félteke jórészére kiterjedő világjárványok gazdasági és politikai hátterét dolgozza fel. Az 1876 és 1879, illetve az 1896 és 1900 között tomboló éhínség durván 30 és 60 millió közötti áldozatot szedett a glóbuszon. Az éhínség elsősorban Etiópiát, Indiát, Kínát és Braziliát érintette. Ezt a katasztrófát korábban is számontartotta a történelmi emlékezet, de Mike Davis könyvének megjelenéséig a történeteket az éghajlatváltozás, közelebről az El Nino jelenség számlájára írták. Mike Davis szerint ez a magyarázat, noha tartalmaz némi igazságot, elfedi a lényegét. Kutatásai inkább azt erősítik, hogy az éhségkatasztrófa első számú kiváltója a globális kapitalizmus határt nem ismerő profitmaximalizáló törekvése volt. Amikor a tőzsdén csökkent a gabona és egyéb alapvető élelmiszerek ára, a termelők, illetve a kereskedők a „szabadpiaci kereskedelem logikájára hivatkozva” inkább elégették vagy a tengerbe dobták a gabonát, és megvárták, amíg számukra elfogadható szintre emelkedtek az árak. Igazából ekkor született meg a harmadik világ, mondja Mike Davis. Hogy hol található az igazság a „klímaváltozás versus globális kizsákmányolás” vitában, azt semmiképpen sem szeretném eldönteni, de az mindenképpen szembeötlő volt számomra, hogy Harari a *Nexus*-ban is csak nagyon óvatosan bírálja a liberális kapitalizmus információs hálózatainak diszfunkcionális működését, leginkább a

populizmusnak tett engedményeket kifogásolja. Az ugyan vitathatatlan, hogy a könyv jegyzetapparátusában hatalmas mennyiségű szakirodalom található, mégis, ezek minőségét illetően számos kifogás merülhet fel az olvasóban. Például, hogy az utóbbi két évszázad legjelentősebb civilizációelméleti és társadalomkritikai munkái nem szerepelnek a hivatkozott művek sorában. [28]

A könyv második része a szervesetlen hálózatok, azaz a számítógép-alapú „hálózatoknak” az ember számára egyre nehezebben kontrollálható működésmechanizmusát mutatja be. Harari szerint a korábbi információs technológiáktól eltérően (például nyomdagépek, rádiók) a hálózatok újabb nemzedékei már képesek az önálló döntésekre. A számítógépes hálózatok „sohasem alvó ügynökök”, ami azt jelenti, hogy a polgárok minden mozdulatát rögzíthetik és más információkkal összekapcsolják. Ezek a szervesetlen bürokraták „mindent figyelnek és elemeznek, amit teszünk. Az emberek úgy élnek a digitális bürokráciában, ahogyan

a halak a vízben, állandóan adatokat lélegezve ki és be. Minden cselekedetünk adatnyomot hagy, amelyeket mások begyűjtenek és elemeznek, hogy mintázatokat keressenek bennük”. [29] Ebben az új világban a magánszféra intimitása is súlyosan károsodhat, hiszen a számítógép-hálózatok mindig monitoroznak bennünket. A KGB és a náci titkosrendőrség (Gestapo) ügynökeinek olykor mégiscsak szükségük volt az alvásra, ellenben a digitális hálózatok éjjel-nappal éberrel figyelnek. Még ha ez az állandó megfigyelés nem is mindig rossz szándékkal történik, pusztán a tény, hogy „folyamatosan megfigyelt emberként” éljük mindennapjainkat, elveszi tőlünk a lehetőséget, hogy legalább időnként kikapcsolódjunk és lazítsunk. A számítógépek és a mesterséges intelligenciák kezdetleges típusai, azon túl, hogy működtetik az emberek által beléjük táplált programokat, egyelőre képtelenek arra, hogy maguk határozzák meg működésük „végső célját”. Ezt a feladatot majd az információs hálózatok következő nemzedékei fogják elvégezni.

súlyosan téved

Idáig jutva az elmélkedésben, Harari egyszer csak „komoly filozófusként” szólítja meg az olvasót, és arról töpreng, hogy miért nem sikerült a felvilágosodás nagy filozófusainak meghatározniuk az „emberi élet végső célját”. A negatív példák megszemélyesítésére Immanuel Kant tűnik számára a legalkalmasabbnak. *A kantiánus náci* című alfejezetben a königsbergi filozófus deontologikus etikáját a „használatlan” és az „embertelen” jelzőkkel illeti, és azt írja, hogy ebből az erkölcsstanból a náciizmus és minden más totalitárius eszmerendszer is bőven meríthet érveket a maga gonosz szándékának igazolására. Természetesen egyetlen halandó sem állhat minden kritika fölött, így Kant sem. De a bírálatoknak meglapozott és bizonyítható érveken kell nyugodniuk, nem téves és erősen elfogult értelmezéseken. Márpedig Kant esetében Harari súlyosan téved! Röviden: Harari legfontosabb érve úgy szól, hogy a kanti kategorikus imperatívusz lényegében a jól ismert arany szabály megismétlése, hogy „Ne tedd azt másokkal, amit nem kívánsz, hogy veled cselekedjenek.” Valójában Kant egészen mást mond! A kategorikus imperatívusz így hangzik: „Cselekedj úgy, hogy akaratod maximája mindenkor egyszersmind az általános törvényhozás elveként érvényesülhessen.” A legfontosabb különbség a két „maxima” között, hogy az arany szabály partikuláris

érvényességű és a cselekvő önkényén alapul, továbbá nem kötődik semmilyen általános kritériumhoz. Például egy szado-mazochista ember, akinek állítólag örömet okoz a szenvedés, esetleg mondhatja, hogy fogadjuk el általánosan érvényes szabálynak, hogy embertársaink kínzása tulajdonképpen jó dolog, tehát ezt tenni minden tekintetben erkölcsös cselekedet. Csakhogy ez hibás érvelés, mivel csak a szado-mazochisták felfogását tükrözi, és rajtuk kívül mindenki más számára elfogadhatatlan. Ezzel ellentétben a kanti kategorikus imperatívusz egyetemesen érvényes szabály, amely minden racionális lényre vonatkozik. Egyelőre persze csak a *homo sapiens* tekinthető ilyen lénynek, de ha a kozmoszban léteznének még rajtuk kívül más értelmes lények – pszichofizikai adottságaiktól függetlenül –, rájuk is érvényesnek kellene lennie. Ezért nehéz elképzelni – mint azt Harari feltételezi –, hogy valóban értelmes párbeszéd jöhetett volna létre „Immanuel Kant és a magát egyébként kantiánusnak tartó – Adolf Eichmann között”. [31] Más kérdés, hogy Kant valóban elítélte és az „emberi természettel ellentétesnek” ítélte a homoszexualitást, ami az ő korában természetes és megkérdőjelezhetetlen felfogásnak számított. Nem vitás, Kant maga sem volt mentes korának előítéletes gondolkodástól, és ma már minden épeszű ember számára elfogadhatatlanok az ilyen kijelentések – bárkitől származzanak is. De van-e értelme a 21. század elején számonkérni a 18. század második felében élő és alkotó embertársainktól, hogy miért nem úgy gondolkodtak a világról, mint mi? Ezen az alapon számos, ugyancsak a 18. század második felében tevékenykedő brit liberális filozófust és politikust is a vádlottak padjára lehetne ültetni, hiszen ezek az urak – miközben a parlamentben és a klubokban – szép beszédek tartottak az emberi szabadság fontosságáról és értékéről, nem kis részben azon gazdagodtak meg, hogy jelentős részvényeket fektettek a hajótársaságokba, amelyek az Angliában akkor még teljesen legálisnak számító rabszolga-kereskedelemmel foglalkoztak. [32]

A könyv harmadik részének (*Komputerpolitika*) fejezetei elsősorban azzal az izgalmas kérdéssel szembesítik az olvasót, hogy vajon a következő évtizedek demokratikus társadalmában kik (vagy mik) fogják elvégezni a működőképes emberi közösségek megőrzéséhez és „újratermeléséhez” szükséges önkorrekciós feladatokat: mi, azaz a „hús-vér emberek”, avagy az immár érzelmi és akarati intelligenciával rendelkező mesterséges entitások lépnek a helyünkre. Eddig a szakemberek többsége úgy vélte, hogy számítógépeknek, illetve mesterséges intelligenciáknak nincsenek érzelmeik és más affektív képességeik, legfeljebb megtanulják és felismerik ezeket a mintázatokat. Épp ezért lehetnek rendkívül hatékonyak. Idővel még az olyan, eddig kizárólag az emberek számára fenntartott foglalkozásokat is átvehetik a számítógépek, mint a papi vagy tanári hivatás. Lehetséges, hogy a számítógépek is „képesek lesznek fájdalomra és szeretetre. Vagy ha nem is, az emberek úgy fogják kezelni őket, mintha éreznék ezeket.” [33] Harari szerint nem feltétlenül kell üdvözlönnünk ezeket a nagyon is lehetséges, akár már a közeljövőben bekövetkező fejleményeket. A mindent egy

központból történő irányítás, azaz a digitális totalitarizmus, éppen annyi veszélyt rejt magában, mint a digitális anarchia. A nyomtatott újságok, a rádióadók, a tv csatornák fölött szerkesztőségek, illetve médiatanácsok állnak, amelyek folyamatosan kontrollálják, hogy mi írható le, mi hangozhat el vagy éppen mi látható a nyilvánosság terében. A közösségi média ennél jóval szabadabb, de „egyben anarchikusabb nyilvános párbeszédet hozott”. A hajdani boszorkányüldözések borzalmain messze túlmutató rémhírek és összeesküvés-elméletek kelhetnek szárnyra, amelyek beláthatatlan következményekkel járnak. Az emberi civilizációt nemcsak tömegpusztító fegyverekkel lehet fenyegetni, de olyan hamis történetekkel is, „amelyek megbontják a köztünk lévő kötelékeket. Egy bizonyos országban kifejlesztett MI, amely hamis hírek, hamis pénz és hamis eszmék áradatát engedi szabadjára, számos másik országban okozhatja azt, hogy az emberek senkiben és semmiben nem fognak bízni.” [34] Mindenesetre hozzon bármit is a jövő, az előttünk álló konfliktusok megoldását nem háríthatjuk át a mesterséges technológiákra: ez, miként a múltban, továbbra is a *homo sapiens* nevű lény felelőssége marad. És ebben valószínűleg igaza is van Hararinak.

1. Harari, Yuval Noah: *Nexus. Az információs hálózatok rövid története a kőkorszaktól az MI-ig*. Centrál Kiadói Csoport, Budapest, 2024. 30. Ford.: Toma Péter ↑
2. I. m. 32. ↑
3. Gabriel, Markus: *Der Sinn des Denkens*. Ullstein Verlag, Berlin 2018. 84–85. A könyv glosszáriumában a szerző rövidebben is definiálja az információ szó jelenését: „Az információ annak a ténynek a rögzítése, hogy minden tudatos tapasztalat különbözik az összes többi olyan tapasztalattól, amelyet én vagy bárki más átélt vagy átélhet.” I. m. 355. Ez a meghatározás nagyon emlékeztet Niklas Luhmann információ-definíciójára. ↑
4. I. m. 85. ↑
5. I. m. 85. ↑
6. I. m. 248. ↑
7. Harari, i. m. 36. ↑
8. I. m. 53. ↑
9. Lásd Anderson, Benedict: *Elképzelt közösségek. Gondolatok a nacionalizmus eredetéről és elterjedéséről*. L'Harmattan Kiadó, Budapest, 2006. Ford.: Sonkoly Gábor. Érdemes megjegyezni, hogy Anderson – Harari interpretációjától eltérően – nem kéri számon a különféle nacionalizmus-felfogásokon a tudományos igazság hiányát, csak annyit mond, hogy a „... közösségeket nem hamisságuk/hitelességük alapján kell megkülönböztetni, hanem az elképzelés stílusa alapján”. I. m. 21. ↑
10. Harari, i. m. 54. ↑

11. Kiss Lajos András: *Teóriák hálójában*. Filozófiai tanulmányok. L'Harmattan Kiadó, Budapest, 2006. 139. ↑
12. I. m. 118. ↑
13. I. m. 120. ↑
14. I. m. 121. ↑
15. Harari, i. m. 64. ↑
16. I. m. 65. ↑
17. I. m. 90. ↑
18. I. m. 91. ↑
19. I. m. 100. ↑
20. I. m. 101. ↑
21. Kiss Lajos András: *Nagy tér vagy nagy gondolat. Az európai identitás dilemmái*. Liget, Budapest, 2018. 115. Továbbá Todorov, Tzvetan: *La conquete de l'Amérique. La question de l'autre*. Éditions du Seuil, Paris, 1982. ↑
22. Harari, i. m. 165. ↑
23. I. m. 165. ↑
24. Például Dousse, Michel: *Dieu en guerre. La violence au coeur des trois monothéismes*. Albin Michel, Paris, 2002. Benoist, Alain de: *Hogyan legyünk pogányok*. Európa Authentica, Budapest, 2008. Ford.: Gazdag István ↑
25. Gray, John: *Az ateizmus hét formája*. Osiris Kiadó, Budapest, 2019. 119. Ford.: Babarczy Eszter. Az új politeizmus képviselőihez hasonlóan Empson úgy vélte, „A görög-római politeizmusban voltak csínytevő istenek, de nem volt helye annak a gondolatnak, hogy a világ a jó és a gonosz erők közötti harc színtere.” I. m. 120. ↑
26. Harari, i. m. 161. ↑
27. A könyv német fordítása: Davis, Mike: *Die Geburt der Dritten Welt. Hungerkatastrophen und Massenvernichtung im imperialistischen Zeitalter*, Assoziation A Verlag, Berlin – Hamburg, 2004. Egyébként számos történész a szovjet éhínség okait is részben a 1930-as évek rendkívül szélsőséges időjárásával magyarázza. ↑
28. Kivételek azért akadnak. Például Georges DUBY és Jürgen Habermas munkái megjelennek a jegyzetapparátusban. ↑
29. Harari, i. m. 217. ↑
30. Kant, Immanuel: *Az erkölcsök metafizikájának alapvetése. A gyakorlati ész kritikája. Az erkölcsök metafizikája*. Gondolat Kiadó, Budapest, 1991. 138. ↑
31. Lásd Harari, i. m. 249. ↑
32. Lásd Losurdo, Domenico: *Contre-histoire du libéralisme*. Éditions La Découverte. Paris, 2014. ↑
33. Harari, i. m. 284. Thomas Fuchs szerint az emberi természet a vágyak, az érzelmek, az ösztönök hiányában elveszítené orientációs képességét. Az éhség, a fájdalom, az öröm, a halálfélelem stb. érzései hozzátartoznak az *conditio humana* teljességéhez. „Testiségünket és biológiai természetünket meg kell védenünk annak lebecsülésére és leértékelésére irányuló törekvésekkel szemben. Ez természetesen önmagában még nem határozza meg, hogy milyen a jó és sikeres élet, de az biztos, hogy jobb fogódzókkal szolgál, mint a technikailag előidézett boldogság.” Fuchs, Thomas: *Verteidigung des Menschen. Grundfragen einer verkörperten Anthropologie*. Suhrkamp Verlag, Berlin, 2020. 135. ↑
34. I. m. 316. ↑

kép | vecteezy.com